624
23

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
23. szám. KIADVÁNYAI. 23. szám.

1052212

A HALOTTI BESZÉD HANG- ÉS ALAKTANA

ÍRTA
SZINNYEI JÓZSEF

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1926.

ÁRA: 0·60 p

MTA AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

A HALOTTI BESZÉD HANG- ÉS ALAKTANA

ÍRTA
SZINNYEI JÓZSEF

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1926.

S

016.561/23



MTAKADÉMIA KÖNYVTÁRA

A HALOTTI BESZÉD HANG- ÉS ALAKTANA.[1]

I.

Hangtan.

Innen-onnan négy évtizede lesz annak, hogy a Halotti Beszéddel és a vele kapcsolatos kérdésekkel foglalkozom. Egyéb tanulmányaim közben vissza-visszatértem rájuk. E kérdések megfejtésében Melich Jánosnak és Gombocz Zoltánnak is része van, mégpedig jelentékeny része, és az ő vizsgálódásaik eredményei hozzájárultak az én régibb fölfogásom módosításához. Most tanulmányaim annyira-mennyire nyugvópontra jutottak, azért elérkezettnek látom annak az idejét, hogy az elért hangtörténeti eredményeket összefoglaljam.

I. Hangjelölés.

A HB. hangjelölését a következő két táblázat mutatja:

1.

Betű	Hang	Példák
a	*à*	*a*chiscin, *a*ngelcut, *a*rch*a*ngelt, p*a*r*a*disum-f*a*, odutt*a*, vol*a*, mund*a*, zocoztia, ivtu*a* h*a*lal-, h*a*dlau*a*
	á	hal*á*l-, cholt*á*t, munc*á*s, foi*á*nec, mi*á*
aa	*á*	ys*aa*c
o	*o*	*o*dutta, v*o*gmuc, ch*o*muv, h*o*lz, h*o*tolm
	? *ó*	tilut*o*a, mund*o*a, haz*o*a
u	*u*	*u*romc, *u*tot, p*u*r, m*u*nda, latiat*u*c
	ú	m*ú*lchotia

[1] E tanulmány hangtani része a Klebelsberg Kunó gr. vallás- és közoktatás-ügyi miniszter tiszteletére kiadott emlékkönyvben jelent meg először, s itt az emlékkönyv szerkesztőjének szíves engedelmével tesszük újra közzé. A szerző egyet-mást belepótolt és változtatott rajta. *A szerk.*

Betű	Hang	Példák
u	*ü*	*u*rdung, zum*u*chel, isem*u*cut, n*u*m
	ű	gimilcict*u*l
	u̯	el*u*t
v	*u*	oz*v*c
	ú	*v*r
	ü	tumeti*v*c
	ű	gimilce t*v*l, isten t*v*l
	u̯	o*v*donia, bo*v*dug, uolo*v*, io*v*, chomu*v*
	ü̯	le*v*n, mi*v*, ti*v*, i*v*, keseru*v*
w, *uv*	*u*	*w*l
	üü̯	*w*, *w*t, gimils t*w*l, *uv*t
e	*e*	*e*mber, fele*y*m, te*s*tet, men*t*e, elni*e*
	ë	*e*vec, emb*e*r, pet*e*r, n*e*menec, m*e*nd
	ê	p*e*ter
	é	*e*lnie, *e*rette, *e*vec, r*e*zet, testet
i	*i*	*i*sten, *i*gg, m*i*c, g*i*mils-, m*i*lost, k*i*
	í	scegi*n*, *í*lezie
	i̯	fo*i*anec, helhez*i*e, ilez*i*e
y	*i* v. *í*	*y*sa, brat*y*m, fele*y*m
	i̯	ene*y*c

2.

Betű	Hang	Példák
b	*b*	*b*ovdug, *b*ratym, iov*b*en
c	*k*	muncas, isemucut, uromchuz, ki*c*

Betű	Hang	Példák
c	*c*	timnu*c*ebelevl
	cs	gimil*c*ictul, gimil*c*e tvl
ch	χ	*ch*omuv, *ch*oltat, a*ch*scin, mul*ch*otia
	?χχ	zobodu*ch*a
	k[1]	tur*ch*ucat, mi*ch*ael, ar*ch*angelt
d	*d*	mun*d*a, em*d*ul, seg*ed*, men*d*
f	*f*	*f*eleym, *f*a, *f*eledeve, *f*eze
g	*g*	mi*g*e, en*g*ede, horo*g*uvec, urdun*g*
	gy	*g*e, *g*imils-, le*g*enec, ke*g*i*gg*en, i*gg* ov*g*a, vo*g*muc, o*gg*un, hu*g*
h	*h*	*h*alalnec, *h*olz, *h*otolm, *h*elhezie
	?χ	uromc*h*uz
		[geminációjele]: zumtuc*h*el, szumtuc*h*el
i	*j*	*i*arov, *i*orgossun, *i*ochtotnia, *i*ov
k	*k*	*k*etnie, *k*ic, *k*inec, ne*k*i, lil*k*i ert
l	*l*	*l*atiatuc, fe*l*eym, mi*l*ostben, fe*l*ev*l*
	ly	w*l*, he*l*hezie
m	*m*	*m*end, *m*iv, ne*m*enec, vog*m*uc, nu*m*
n	*n*	*n*opu*n*, *n*eki, men*d*, mun*d*a, levn
	ŋ	mu*n*cas, e*n*gede, urdu*n*g
	ny	*n*ugulmabeli
nh	*ny*	mu*nh*i
ny	*ny*	me*ny*i

[1] L. Melich, SzlJöv. I:2, 226; NyK. XLIV, 334, 342.

Betű	Hang	Példák
p	*p*	*p*ur, *p*uculnec, no*p*un, birsagno*p*
r	*r*	*r*ezet, u*r*ot, ve*r*mut, embe*r*
s	*s*	isemucut, te*s*tet, munca*s*, vezes*s*e
	cs	paradisum-, gimil*s*-, bulsassa, kea*ss*atuc
	sz	milos*z*tben
	zs	y*s*aac
sc	*sz*	*sc*erelmes, *sc*egin, *sc*ine, achs*c*in
	cs	bul*sc*assa
sz	*sz*	*sz*umtuchel, *sz*entucut, *sz*entii
t	*t*	*t*iv, *t*erumteve, u*t*ot, oduttа
ti	*ty*	zocoz*ti*a
	tty	la*ti*atuc, mulcho*ti*a, tume*ti*vc
u	*v*	*u*ogmuc, *u*olov, *u*imaggonoc, hadla*u*a
v	*v*	*v*ilag, *v*ezesse, ele*v*e, intet*v*inec
w	*v*	*w*imagguc
z	*z*	haz*z*oa, viz*e*, o*z*, e*z*
	sz	*z*umtuchel, *z*ocoztia, rezet, hol*z*

Betű fölötti vonás = *m* : n*u*, paradis*u*.

II. Magánhangzók.

1. Hangállomány. — A régi vokalizmusból megvan még: *a*) Az illabiális *à* hang (*a* betűvel jelölve), mégpedig: α) jövevényszavakban, amelyeknek *à*-ja megmaradt: *paradisumut*, *paradisumben*, *paradisu*, *achscin*, *abraam*, *michael*, *archangelt*, *angelcut* (? *adamut*, ? *bratym*, vö. EtSz.); — β) *á*-ból rövidült szóvégi *à*, pl. *fa*, *odutta*, *vola*, *zocoztia*, *mulchotia*, *ovdonia*, *ivtua*; — γ) *á*-hangzós szótag előtt *o*-ból fejlődött *à*: *halalnec* (kétszer), *halalaal*, *halalut* (kétszer) [vö. *holz*, *choltat*], *hadlaua*; — δ) az *e*-nek illeszkedés útján létrejött

párja: *halalaal*, amely talán a megelőző *á* hatása alatt maradt meg (vö. *syrolmol*, *buol* ⌒ *ualallal*, *kynzassal*, *halallal*, *kynaal*, *fyaal* ÓMS.).[1]

b) Az *o*, amely később *a*-vá fejlődött, pl. *α*) *chomuv*, *uolov*, *uola*, *vogmuc*, *holz*; *zoboducha*; — β) [nyilt *e*-nek megfelelő *á*-ból fejlődött *o*], pl. *hotolm*, *mulchotia* (⌒ későbbi, ill. egykorú *-het* és *=elm*), *zocoztia*, *kinzotv-*, *iochtotnia* (⌒ egykorú és későbbi *=eszt*, *=et*, *-tet*).[2] A palatális alakok nyilt *e*-jéből, amelyről NyK. XLIV, 116 kimutattam, hogy eredeti (vagyis nem *ë*-ből fejlődött), azt kell következtetnünk, hogy szabályos veláris megfelelője *á* volt, s az *o* ebből fejlődött. (A *hotolm* szó első tagjának magánhangzójára a *-chot* képzőéből következtetünk.)

c) Az *u*, amelynek *o* a későbbi fejleménye, pl. *pur*, *munda*, *nopun*, *hug*, *puculnec*, *muganec* (vö. *mogomnok* ÓMS.).

d) Az *i*, amelyből később egyrészt *ë*, másrészt *ü* lett, pl. *gimils-*, *mige*, *lelic ert*, *cuzicun*.

e) Az *ü*, a későbbi *ö* előzője, pl. *zumtuchel*, *szumtuchel*, *vermut*, *cuzicun*.

f) Nyilván az *ê* hang is (noha az *é*-től nincs megkülönböztetve) ebben a szóban: *peter* < lat. *Petrus* (elvonás utján).[3] A vulg. latinságban u. i. a név első szótagjának *ê* volt a magánhangzója. Később is előfordul nyilt *ê*-vel: *pèter* MünchK. 88, 103 (háromszor), 163 (hatszor), 214 (háromszor), 215 (négyszer) stb., s a Palócság egy részében ma is *Pêtër* (Nyr. XXI, 217).

g) Néhány kettőshangzó, mégpedig: 1. *o̯u̯*: *uolov*, *iarov*, *iov*; *bovdug*, *ovdonia*, *ovga* (> *bódog*, *ód-* > *boldog*, *old-*); — 2. *u̯u̯*: *chomuv*; — 3. *ëu̯*: *levn*; — 4. *eu̯*: *eleut*, *felevl*, *-belevl*; — 5. *iu̯*: *miv*, *tiv*, *iv*; — 6. *üu̯*: *keseruv*, *gimilstwl*, *uvt*,[4] *wt*, *w*; — 7. *ëi̯*: *eneyc* (l. *emdul*).

Az emdul szó m-je (amint Nyr. XXXII, 485 kimutattam) másolási hiba m helyett. Tehát helyreigazítva: emdul, olv. *ëi̯ndül*. Az *ëv-* ⌒ *ëi̯-* tőváltakozás olyan, mint a *sava* ⌒ *sajtalan* NySz., MTsz., *óvni* ⌒ *ójni* (*oyni*, meg-*ójták*, *ojd* NySz.), *év* 'nox' (*evnec* Jókai-kód. 74, *ewnek* WinklK. 101, *ewzac* 'aquilo' Serm. Dom. II, 483, *euiuariw*, *ewywariv* 'noctua' uo. 543) ⌒ *éj*. — Az *ëi̯-* tőből *é-* lett (*észen*, *észik*, *észed*, *észnek*, *észem*, *étet* NySz., *ét* 'etet; méreggel etet, mérgez' MTsz.) — Nem az *ëind-* fejleménye a későbbi *eend-*, *eiend-*, *eyend-* (kódexekben: NyK. XLII, 213).

[1] Az *á*-nak egykori általános megvoltára nézve l. két értekezésemet: Nyr. XXIV, 145; NyK. XLII, 1; a γ) alatti *á*-ra nézve l. Gombocz Z. Klebelsberg-Emlékkönyv 155.

[2] Az *á* > *o* hangváltozásról Melich: NyK. XXXV, 113; Szinnyei: MNy. XXI, 62; Gombocz: Klebelsberg-Emlékkönyv 158.

[3] L. Melich: MNy. X, 249.

[4] L. Melich: MNy. IX, 340.

Nincsen még a HB.-ben: *a*) *a* hang; ez (az *o*-betűs adatokat fölváltó *a*-betűsekből következtetve), úgy látszik, csak a XIII. század második felében fejlődött ki, vagy talán helyesebb, ha azt mondjuk, hogy abban a korban kezdett terjedni; a HB.-ben nincsen egy olyan *o* vagy *a* betű sem, amelyről teljes joggal tehetnők föl, hogy *a* hangnak a jele; — *b*) *ö* hang; erre az oklevelekbeli első biztos adatok a XIII. század második tizedéből valók (*Nomuolou* 1211, *orduksara* 1075/1217);[1] meglehetett már korábban is (mint *ü*-ből vagy *ë*-ből fejlődött hang ezeknek a betűivel, *u*-val, *v*-vel vagy *e*-vel írva),[2] de a HB.-nek semelyik *u*, *v* vagy *e* betűjéről sem lehet bebizonyítani, hogy *ö* hangnak a jele; — *c*) *ő* hang.

Nem lehetetlen, hogy *ó* hang már van, de nem *ou* kettőshangzóból, hanem *á*-ból fejlődött *ó*.[3] Ilyennek tarthatjuk a rejtelmes *tilutoa*, *mundoa* és *hazoa* alakoknak *o* betűvel írt hangját. Ezek az alakok sokat foglalkoztattak minket nyelvészeket, de teljesen kielégítő magyarázatuk mai napig sincsen. Bármily merész is, mégis legvalószínűbb Melichnek az a föltevése, hogy itt *á* > *ó* változással van dolgunk.[4] Ilyenre nincs ugyan kétségtelen adatunk (mert a Melichéit sem fogadhatjuk el kétségteleneknek), de hiszen a HB.-ben más olyan nyelvi jelenségek is vannak, amelyek sehol másutt nem fordulnak elő (*vogmuc*, *isemucut*, *hadlaua*, *feledeve*, *veteve*, *feze*, *iorgossun*, *birsagnop*, *unuttei*, *iochtot-* stb.). Az *á* > *ó* változás az én nézetem szerint az *á* > *o* hangfejlődés megfelelője lehet, azért a szóbanforgó alakokat talán így olvashatjuk: *tilutóá*, *mundóá*, *házóá*.

2. Időmérték. — A magánhangzók hosszúsága nincsen megjelölve (az *ysaac* névbeli betűkettőzés, amely oklevelekben is előfordul,[5] a Vulgatából van átvéve). Azonban a legtöbb esetben a jelöletlenség ellenére sem kétséges, hogy a magánhangzó rövid-e vagy hosszú. A szókezdők és a szóbelseiek közül az időmértéke csak egynéhány olyannak bizonytalan, amely korábban vagy később megnyúlt vagy megrövidült, nevezetesen: *á* vagy *á*: *adamut*, *bratym* (l. EtSz.), *latiatuc* (vö. *Lotomas* ⌣ *Latamas* 'Látomás' XIII. szd.: VReg., OklSz.)[6], *charmul* (vö. *harmad*, *harminc*), *hazoa* | *ë* vagy *é*:*feze* (l. az alaktant), *legenec* | *e* vagy *ê* : *neki* | *i* vagy *í* : *bratym*, *kinzotviatwl*, *szentii*, *feleym* (kettőshangzóból); *intetvinec* (az első

[1] Szinnyei: NyK. XLIII, 118, 122; Melich: MNy. XIII, 2.

[2] Szinnyei: MNy. XIII, 65.

[3] Az *ou* > *ó* hangfejlődésnek (legalább szó végén) oklevelekben már a XII. század második felében vannak nyomai (*zamto* 1157—58 táján, *abazo*, *haio* 1181, *aldo cut* 1193, l. NyK. XXXIV, 139; MNy. XIX, 82). A HB.-ben azonban, mint fönnebb láttuk, még a kettőshangzós állapot van meg.

[4] MNy. IX, 398.

[5] L. Melich: SzlJöv. I : 2, 49, 175.

[6] L. Gombocz: Klebelsberg-Emlékkönyv 161.

szótagbelire nézve vö. *entez* NySz., olv. *éntéz*), *ildetuitvl* (kettőshangzóból való többesjel + kettőshangzóból való személyrag) | *ü* vagy *ű* : *bunet* (l. ezt és még egynéhányat az alaktanban a hangnyújtó tövek között). Hogy a megnyúlás vagy a megrövidülés végbement-e már vagy sem, azt nem áll módunkban megállapítani. — Bizonytalan még a *charmul* szó *u*-jának (l. az alaktant) s az ismeretlen eredetű és másutt elő nem forduló *ysa* szó kezdőhangjának időmértéke is.

A szóvégi *á*-nak és *é*-nek megrövidülése s az így előállott *ë*-nek *e*-vé változása (mint NyK. XLIII, 124 kimutattam) már régebben megtörtént, tehát a *fa*, *odutta*, *vize*, *scine*-félék szóvégi *a*, ill. *e* betűjét *á*-nak, ill. *é*-nek kell olvasnunk. Csak háromra nézve lehet kétségünk; ezek:

a) *-bele* (*vilagbele*, *uruzagbele*), olv. *-bele* v. *-belé*? A rövidség mellett az szól, hogy α) a határozószó raggá vált és így gyengébb nyomatékú hangtani helyzetbe került; β) két más latívus-ragnak (*-nec* és *-chuz*, *-huz*) már nemcsak megrövidült, hanem azután el is veszett a véghangzója.

b) *mige zocoztia*, olv. *mige* v. *migé*? A hangtani helyzet az *é*-vel olvasás mellett szól,[1] de az sem lehetetlen, hogy az enklízisben *mige*-vé rövidült alak a proklízisben is kiszorította a *migé*-t.

c) *eleve*, olv. *eleve* v. *elevé*? Azonos a későbben előforduló *elëvé*, *elövé* 'prae-; primitus, antiquitus, prius' (írva kódexekben: *eleve*, *előwe*, később nyomtatványokban: *elevé* és *elévé* NySz.) szóval, tehát eredetileg *=é*-ragos latívus; de a fönnebbiek szerint ez a latívusi *=é* is megrövidülhetett és nyiltabbá válhatott már, annál is inkább, minthogy a szó jelentésénél fogva el volt szigetelődve az azonos-végű világos latívusoktól.

A szóvégi *á*-val és *é*-vel minden valószínűség szerint egy időben rövidült meg a szóvégi *i* is, tehát rövidnek vehetjük a következők véghangját: *menyi*, *neki*, *munhi*, *szentii*, *unuttei*, *nugulmabeli* (vö. fönnebb *-bele*). — Alkalmasint szóvégi, tehát rövid volt a *lilki ert*-beli *i* is. Nem azért, hogy az *-ért* külön van írva, éppen úgy, mint ebben: *lelic ert*, mert az egybe- vagy külön-írás magában lényegtelen;[2] de számba kell venni azt, hogy a *lelic ert*-ben a *k* hang *c* betűvel van írva. Ez a hangjelölés szó végén általános; szó belsejében csakis *a* és *u* betű meg mássalhangzó előtt fordul elő, ellenben *e* és *i* előtt nem (ezek előtt *k* van). Ez arra mutat, hogy a HB. írója a *lelic ert*-et két külön szónak érezte s így minden bizonnyal a *lilki ert*-et is, vagyis az *ért* neki még nem rag

[1] L. Melich: MNy. VI, 154.

[2] Vö. *foianec*, *halalnec*, *puculnec*, *nemenec*, *kinec*, de: *muga nec*; egybeírva: *uimadsagucmia*, de kettészakítva: *horogu vec*, sőt kétbetűs szavak betűi között is találunk a rendesnél nagyobb közt: *i v*, *E f* (nem is szólva a legelső szónak utólag odafestett vörös *L*-jéről, amely jó távolacska talált esni a második betűtől).

volt, hanem névutó. Ezért sorozhatjuk a szóbanforgó *i*-t a szóvégiek közé.

(A rövidség valószínűsége vagy lehetősége ellen nem szabad azzal érvelni, hogy egyik-másik esetben a hosszúság még később is megvan, pl. *elevé*, *menî* NySz. [vö. *annyi* EtSz.]. — Ez módszerbeli hiba volna.)

3. MAGÁNHANGZÓ MEGVOLTA ÉS ELVESZTE. — *a*) Megmaradt magánhangzó van a következőkben: *halalut*, *rezet*, *uruzag*, *odutta*, *meret*, *isemucut*, *vogmuc*, *uogmuc*, *uimaggomuc*, *horoguvec*, *tilutoa*, *kebeleben*; *mige*.

b) Hiányzik egy megvolt magánhangzó: *zumtuchel*, *szumtuchel* (vö. *bennetus*), *vogmuc*, *uogmuc* (vö. *uimaggomuc*), *uromc*, *uromchuz* (vö. *isemucut*), *lilki ert* (vö. *lelic ert*), *tiluvt* (olv. *tilvut*, vö. *tilutoa* és *tilovec* NádK. 155, *tyloeek* WinklK. 144), *angelcut* (vö. *szentucut*), *lelic ert*, *lilki ert* (vö. *meret*); — egybeolvadás: *meret* (vö. *mic*, *menyi* és *erette*); — egybeolvadás vagy haplológia: *intetvinec*, *ildetuitvl* (vö. *szentii*).

A ragtalan alakok végén tővéghangzók nincsenek: *pur*, *oz*, *hotolm*, *vilag*, *isten* stb. (*munhi*-nek *i*-je képző). Ebben a korban összefüggő beszédben talán már sehol sem ejtettek tővéghangzót az alanyesetben.

4. NYILTSÁG ÉS ZÁRTSÁG. — Ahhoz, amit fönnebb (1.) megállapítottam, még a következőket kell hozzátennem:

Az *e* és az *ë* közötti különbség a rokon nyelvek tanúsága szerint finnugor alapnyelvbeli kétféleségnek maradványa. Hogy a HB. korában már lett volna olyan nyelvterület, amelyen az *ë* hang általában *e*-vé fejlődött, annak föltevésére nincsen semmi okunk. A ragok és a képzők hangrendi párhuzama arra mutat, hogy ez a hangváltozás, amely a mai magyarság egyhatod részének nyelvében van meg, csak újabb korban ment végbe.[1] Ennélfogva a rövid hangot jelölő *e* betűket a HB.-ben általában úgy kell olvasnunk, ahogy az *ë*-ző nyelvjárást beszélők olvassák, vagyis pl. ezeket: *evec*, *nemenec*, *ember*, *erette* így: *ëvék*, *nëmének*, *embër*, *ërëtte*. — A nyelvtörténet tanúsága szerint *ë* van ezekben is: *menyi*, *mend*, *archangelt*, *angelcut* (vö. *angol-* KTSz. 12., 17., 29. sor), *ketnie*, *keassatuc*.

Csupán az *ez* névmás magánhangzójának minősége kétséges. A távolabbra és a közelebbre mutató névmás alakjai között hangrendi párhuzamosság van: *az* : *ott*, *onnan*, *oda*: *uly* (*wl* HB., *wly* NySz., *ujan*, *ullan* MTsz.), *oly* : *úgy* ⌒ *ez* : *ëtt*, *ënnen*, *ëde* MTsz. (*ett*, *ennen*, *ede* NySz.) [*itt*, *innen*, *ide*]: *ily*, *ëly* (*ely* NySz., *ëjen*, *ëllen* MTsz.): *így*. Ebből azt lehet következtetni, hogy a HB.-beli *oz*-nak megfelelője *ëz* volt, s a nyilt *e*-vel való alak későbbi fejlemény.[2] Mégis számba kell itt vennünk valamit, t. i. azt, hogy a névmásnak *ö*-vel való

[1] L. SIMONYI: Nyr. XVI, 356.

[2] Az első szótagbeli szórványos *ë* > *e* hangváltozásról szóltam NyK. XLIV, 116.

változata nem fordul elő. Ennek talán az az oka, hogy a névmás magánhangzója mégsem *ë* volt. Lehetséges u. i., hogy az *oz*-nak *o*-ja *á*-ból fejlődött, s akkor a közelebbre mutató névmás nem *ëz*, hanem *ez* volt. Meg kell tehát engednünk a HB.-beli *ez*-nek a mai kiejtés szerinti olvasását is.

5. VÁLTAKOZÁSOK. — Tőszavakban: *halal-* (ötször) ⌒ *holz*, *choltat*; — *elnie* ⌒ *ilezie*; — *lelic ert* ⌒ *lilki ert*; — *b*) ragokban: *vilagbele*, *uruzagbele* ⌒ *nugulmabeli*; — *vize*, *scine*, *feze* stb. ⌒ *lilki ert*, *szentii*.

A későbbi *ë* ⌒ *ö*-nek háromféle előzője van: *a*) *i* : *gimils-*, *gimilc-* (hatszor), *ig*, *igg*, *mige*, *lelic*, *lilki*, *timnuc-*, *cuzicun*; — *b*) *ü* : *zumtuchel*, *szumtuchel*, *terumteve* (kétszer), *num* (*nü*) (háromszor), *urdung*, *munhi*, *tumetivc*, *timnuc-*, *cuzicun*; *isemucut*, *emdul*, *vermut*, *szentucut*, *bennetuc*; — *c*) *ë* : *menyi*, *mend* (tízszer), *eneyc*, *evec* (háromszor), *nemenec*, *ember* (kétszer), *kegilm-* (kétszer), *kegiggen*, *peter*, *ketnie*, *scegin*, *legenec* (ha az első szótag magánhangzója rövid); *erette*, *meret*, *helhezie*. (Hasonló elegyesség [*i* ⌒ *ü* (*ö*) ⌒ *ë*] van az ÓMS.-ban s a KT.-ben és szalagjaiban.)

6. HANGREND ÉS ILLESZKEDÉS. — Eredetibb hangállapot van még a következő tőszavakban: *a*) egynemű hangokkal: *iochtot-* (> *iktat*), *iorgossun* (vö. *irg*alom); — *b*) illeszkedés nélkül: *angel-*, *archangel-*, *milost-* (< szl. *anděl*, *arkanděl*, *milost*), *achscin* (< oszét *αχsin* 'königin, herrin'). — Talán a *homus* 'hamis' szóban is eredetibb hangállapot van, de az is lehetséges, hogy **homis*-ból való.[1]

Meg van romolva a hangrend a *keassatuc* (< **kájáltsátuk*) szóban.[2]

A formansok közül a régiek illeszkedése már megtörtént, pl. *terumteve* : *hadlaua*; *engede* : *munda* (csupán *horoguvec*, éppúgy, mint még most is, illeszkedés nélkül); — *hazoa*; — *bunet* : *choltat*; *elnie* : *ovdonia*; *cuzicun* : *uimadsaguc*; — *vezesse* : *bulscassa*; — *legenec* : *uimaggonoc*. — Kétségtelen dolog, hogy a *-muc*, *-tuc* és *-ivc* (*-uc*) személyragok (pl. *isemuc-* : *vogmuc*; *bennetuc* : *latiatuc*; *tumetivc* : *vimagguc*) magánhangzója is kétféle, azaz egyrészt *ü*, másrészt *u* volt, noha palatális- vagy veláris-volta nincs megkülönböztetve.

Az újabb formansok közül már illeszkedett a *-ség* képző és a *-vel* rag: *uimadsag-*, *birsag-*, *uruzag-*; *halalaal*.

Nem illeszkedett a *-ben*, *-bele* (*-beli*) és a *-nec* rag: *milostben*, *paradisumben*, *iovben*; *vilagbele*, *uruzagbele*, *nugulmabeli*; *halalnec*, *muganec*, *foianec*, *puculnec*.

Csak palatális szóhoz függesztve fordul elő a *-belevl* rag

[1] Vö. **Moris* (Μορήσης KONST. PORPH., *Morisius* ⌒ *Morus* ANON.), *Baluuanis*, *Baluanis*, *Saris*, *Horogis*, *Joannis* ⌒ *-us* (JAKUBOVICH: MNy. XIX, 97; XX, 19; MELICH: MNyKéz. I_6, 53, 62).

[2] L. SZINNYEI: MNy. XVIII, 147.

(*timnucebelevl*), de kétségtelen, hogy úgy mint *-ben* és *-bele* (*-beli*), ez sem illeszkedett.

Hogy a *-tűl* (*-tüül*) rag (írva: *-tul*, *-tvl* és *-twl*) illeszkedett-e vagy sem, azt nem lehet eldönteni. Veláris szóhoz függesztve egyszer fordul elő: *kinzotviatwl*, s itt a *w* betű palatális hangot is, velárist is jelölhet. A *-tüül* olvasás mellett az szól, hogy az újabb ragok közül még csak a *-vel*-t találjuk kétségtelenül illeszkedve.

Csak veláris szóhoz csatolva találjuk a *-chot* képzőt (*mulchotia*) és a *-chuz*, *-huz* ragot (*ozchuz*, *uromchuz*). Hogy tehát ezek illeszkedtek-e már vagy sem, azt nem tudhatjuk. (Az utóbbinak illeszkedése vagy nem illeszkedése akkor is kétséges volna, ha palatális szóhoz függesztve is előfordulna, mert akkor is *u* vagy *v* betűvel volna írva.)

III. Mássalhangzók.

1. Hangállomány. — A *h* hang mellett megvan még az előzője, a χ (írva *ch* és egy kétes esetben *h*) ezekben: ch*o*mu*v*, ch*o*lt*at* (de: h*a*l*al-* [ötször] és h*o*l*z*), ch*a*rmu*l*; *mul*ch*o*t*ia* (de: h*o*t*olm*), *oz*ch*uz* (vö. *uromchuz*, olv. *uromkχuz* v. *uromkhuz*?); — olyan χ, amely később máskép fejlődött: *a*ch*s*c*in*, *zobo*duc*ha*.

2. Időmérték. — Az egybetűs rövid mássalhangzóknak megfelelő geminációt minden biztos esetben meg van jelölve. Rendes jelölése a betű megkettőzése: *wimagguc*, *vimagguc* (kétszer), *uimagguc*, *uimaggomuc*, *uimaggonoc*, *oggun*, *kegiggen*; *igg ember*; *iorgossun*, *vezesse*, *bulsassa*, *bulscassa*; *odutta*, *erette*, *unuttei*; *keassatuc*; — a *k* hang geminált volta a *c* betű után tett *h* betűvel van megjelölve: *zumtuchel*, *szumtuchel*.

Ebből a jelölésbeli pontosságból azt lehet következtetni, hogy amely magánhangzók közötti egybetűs mássalhangzónak a betűje nincsen megkettőzve, az nem geminált, hanem rövid, tehát *eneyc* rövid *n*-nel olvasandó. Ugyanerre a jelölésbeli pontosságra támaszkodva föltehetjük, hogy az *ovga* szó *gy*-je rövid volt, tehát hogy eső kettőshangzó után abban a korban sem ejtettek geminált mássalhangzót (vö. **od-i̯un* > *oggyun* [írva: *oggun*], ellenben **ou̯d-i̯à* > *ou̯gyà* [írva: *ovga*]).[1]

Kétbetűs mássalhangzó, amelynek rövid vagy geminált volta kérdés tárgya lehet, három van: *ty* (írva: *ti*), χ (írva: *ch*) és *ny* (írva: *ny* és *nh*).

A *ti*-vel jelölt hang időmértékének kérdését egy másik kérdés előzi meg, t. i. az, hogy *ti* nem *t-j* (ɔ: *t-i̯*)-t jelöl-e. A *ti* jelölés u. i. négy esetben fordul elő, mind a négyben *t*-végű tőszó és *j* (ɔ: *i̯*)-kezdetű formans határán (pl. *zocoztia*). A kérdést az dönti el, hogy a *d-j* (ɔ: *d-i̯*) hangkapcsolat már

[1] Vö. ma: (bot, lát) *bottya*, *láttya*, de: (rojt, fojt) *rojtya*, *fojtya*.

gy-vé és *ggy*-vé fejlődött, mint az *ovga* és az *oggun* stb. (l. fönnebb) írás kétségbevonhatatlanul bizonyítja. Ebből azt kell következtetnünk, hogy a *t-j* (ɔ: *t-i̯*) hangkapcsolatból is minden bizonnyal már *ty* és *tty* lett.[1] És ezzel el van döntve az időmérték kérdése is. Ha az *ovga* szóban rövid, az *oggun*, *kegiggen*-félékben pedig geminált volt a *gy* hang, akkor *zocoztia* így hangzott: *szokosztyá*, ellenben a *latiatuc*, *mulchotia*, *tumetivc* szavakban *tty*-t kell olvasnunk, tehát: *láttyátuk* v. *lättyátuk*, *múlchottyá*, *tümettyük*.

A *zoboducha*-féle imperatívusok χ hangja valamikor hosszú (geminált) volt (*-χtχ-> *-χχ-),[2] de később megrövidült. Hogy mely nyelvterületeken mikor tájban történt meg a megrövidülés, azt nem tudhatjuk. Lehet, hogy a HB. írója már így ejtette a szót: *szoboduχá*. De ha tekintetbe vesszük, hogy a kétbetűs mássalhangzók geminációját nem jelölte meg, továbbá azt, hogy az ÓMS.-ban 'kinyújtsad' így van írva: *kyniuhhad*, meg kell engednünk a *szoboduχχá* olvasást is, sőt ez talán valószínűbb is.

A *mennyi* szó *ny* hangja eredetileg rövid volt s még a XVI. század vége felé is előfordul rövidnek jelölve, ennélfogva semmi okunk sincs arra, hogy a HB.-beli *menyi*-t ne *mënyi*-nek, hanem *mënnyi*-nek olvassuk.

Az *ny* vagy *nny* hangnak másik kétbetűs jelölése a *munhi* 'mennyei' szóban van. A *menny* szónak a régieknél előforduló írása részint *mëny*, részint *mënny* kiejtésre vall.[3] Azonban a *mennyország* összetételnek a NySz. adatai szerint — úgy látszik — régebben is *mënyország* volt az általános kiejtése, aminthogy ma is az. Ennélfogva nagyon valószínűnek tarthatjuk, hogy a HB.-beli *munhi uruzag-* is így hangzott: *münyi* (nem pedig: *münnyi*) *uruzág*.

Abszolút szóvégi (vagyis szünet előtti) hosszúság a HB.-ben nincsen. Az *igg ember⌣ig fa* írásból azt lehet következtetni, hogy mássalhangzó előtt akkor sem ejtettek hosszú mássalhangzót, ennélfogva egészen rendjénvaló ez az írás: *meret nū...*, *tiluvt gimilstwl*, *odut hotolm*, *eleut hug...*, mert a szóvégi hang mássalhangzó-előtti helyzetben nem volt hosszú. Ebből az írásból azonban nem szabad azt következtetni, hogy a *-t* formansok magánhangzós-kezdetű szó és szünet előtt is rövidek voltak még.[4]

[1] Vö. Zolnai, Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig 53.

[2] L. Szinnyei, NyH[6]. 109.

[3] L. *menyun* KTSz.; *men*, *meney* SchlSzj. 44, 45, 47; *menny* Murm. 228; *meń*, *menye*belel, *meennyey*, *mennyi* stb. NySz.

[4] Annyi bizonyos, hogy ezek a *t* hangok valamikor minden hangtani helyzetben rövidek voltak, és hosszúságuk későbbi (magánhangzók közötti) fejlemény s ebből a hangtani helyzetből terjedt át az abszolút szóvégre, pl. (te) **melleted*, (a fal) **mellet* áll, (ő áll a fal) **mellet* > (te) *mellette*d, (a fal) *mellett* áll > (ő áll a fal) *mellett*. — A szóbelsei *tt* írás mellett nagyon sokáig közönséges, ha nem is általános volt a szóvégi *t* írás (vö.

3. Mássalhangzó megvolta és elveszte. — *a*) Megmaradt mássalhangzó van a következőkben: α) szó elején: *uimad-* (*uimadsag-*, *uimagguc* stb.); *iorgossun*, *iochtotnia* (vö. *irg*alom, *iktat*);[1] — β) szó belsejében: *hadlaua*,[2] *ozchuz*, *achscin*; *terumteve* 'teremtője', *intetvinec*, *ildetuitvl*, *kinzotviatwl*; *helhezie*, *ilezie*; ?*urdung* (eredete ismeretlen; a *g* előtti mássalhangzó járulékhang is lehet).

b) Hiányzik egy megvolt mássalhangzó: (*l*): *keassatuc* (< **këält-*);[3] — (*v*): *halalaal*; járulékhanggal: *kegilmehel* (< **këgyilméel*); a megelőző mássalhangzó megnyúlásával; *zumtuchel*, *szumtuchel*; — ?*heon* (vö. *hewon* stb. NySz.; a szó eredete ismeretlen, a későbbi alakok *v*-je járulékhang is lehet); — (*t*): *ilezie* (vö. *éleszt*), *zoboducha* (<**szoboduχtχá*); — (*h*): *abraam*.

4. Járulékhangok. — *a*) *v*: *hadlaua*, *terumteve* 'teremté', *veteve*, *feledeve* (<**hädlää*, **terümtée* stb.);[4] — *b*) *h*: *kegilmehel* (<**këgyilméel*); — *c*) *l*: *gimils-*, *gimilc-* (< ócsuv. **džimiš* v.**dimiš*), *bulsassa*, *bulscassa* (< ócsuv. **bošat-*).[5]

Nincsen még *v* járulékhang az *-á* rag előtt a *hazoa* szóban, s a *hadlaua*-félék mellett is van két *v* nélküli alak: *tilutoa* és *mundoa*.

5. Eredetibb hangállapot van még — a fönnebb más rovat alatt fölhozott eseteken kívül — a következőkben:

a) *ge* (olv. *gye*); csak a HB.-ben előforduló alak, később depalatalizálással: *de*;[6]

b) *uromc*, *uromchuz* (vö. *-muc*); később *-nk* (ɔ: *-ŋk*);

c) *timnuc-* 'tömlöc' (< szl. *tъmnica*);

Sági: MNy. XXI, 65), pl. *hallotta* ⌒ *hallot*, *mellette* ~ *mellet*. Ez azonban szerintem csak helyesírási sajátság. A *t* geminálódására nézve közömbös volt az, hogy az utána következő magánhangzó ugyanabban a szóban volt-e vagy a vele egybeejtett következő szó elején. A lényeg a magánhangzók közötti helyzet volt. A szóbelsei *tt* írással szemben vagy azért volt szokásos a szóvégi *t* írás, mert a szóvégi *tt* hang helyett gyakran ejtettek *t*-t (minthogy gyakran következett utána mássalhangzó), vagy azért, mert a latinban sohasem láttak szó végén megkettőzött *t* betűt.

[1] Nem tartozik ezek közé a *vize* szó, mert nem az *ize*-nek teljesebb alakja, mint némelyek gondolták, hanem a későbbi és a mai *vize*-vel azonos; jelentése: 'succus ejus' (NySz.); vö. Serm. Dom. II, 258: succus ejus (*vize*) (i. e. aqua ejus).

[2] L. Szinnyei: MNy. XXI, 132.

[3] L. Szinnyei: MNy. XVIII, 147.

[4] Vö. Szinnyei: MNy. XI, 6. Illabiális magánhangzók közötti *v* járulékhangra idéztem példákat: MNy. XI, 49; ilyenek: *divák*, *liváng*, *ivándék* (< *diák*, *liány* 'leány', *iándék* 'ajándék'), *mivën* (< *miën*) 'mélyen' N. stb.; az ott idézettekhez most még hozzácsatolhatom ezeket is: *ávit* (<**áit*) 'áhít' NySz., *mévet* (<**méet*) 'méhet' Kórógy (Szlav.) Nyr. XLV, 43, *mivën* (<*miën*) 'min' Szalonta (Szendrey Zsigmond közlése). — A *hadlaua*-féle alakoknak az az analógiás magyarázata, amelyet MNy. XI, 51 adtam, aligha állhat meg.

[5] Vö. Gombocz, BtürkL. 47, 81; Paasonen NyK. XLII, 62.

[6] A *gy-* > *d-* változásra példák: Gombocz, BtürkL. 68.

d) két-mássalhangzós szókezdet: *bratym* (< szl. *brat*).[1]

Kérdés, hogy szabad-e eredetibb hangállapot megvoltára következtetni a *uimadsag*, *milostben*, *ig fa* stb. eff. írásból. Igaz, hogy az egymást követő zöngés és zöngétlen mássalhangzók egyikének a másikhoz (a magyarban legtöbbnyire a megelőzőnek a következőhöz) hasonulása, mint más nyelvek példája mutatja,[2] nem fiziológiai kénytelenség. Meg kell engedni, hogy a magyar nyelv életében lehetett olyan kor, amikor részleges hasonulás még nem történt. Ha csakugyan volt (amit nem tudunk), akkor az a kérdés, hogy a HB. nyelvjárása ezen a fokon állott-e még. Annyi bizonyos, hogy részleges hasonulást egyetlen-egy esetben sem találunk nyelvemlékünkben jelölve (l. a fönnebbieken kívül: *gimilsben*, *tiluvt gimils-*, *iacob kebeleben*, *mend szentucut*).[3] Ebből az írásmódból azonban csak akkor volna szabad a kiejtésre következtetnünk, ha bizonyos volna, hogy a HB. írója teljesen a kiejtés szerint írt. Azt pedig nem állíthatjuk. A mi helyesírásunk később sem volt soha teljesen kiejtés szerinti, hanem mindíg nagy szerepe volt benne a szóelemzésnek (vagy helyesebben mondva: annak a törekvésnek, hogy a szó törzsökös része — amennyire lehet — minden kapcsolatban épen maradjon). Minden valószínűség szerint így volt kezdettől fogva. Ha még hozzávesszük, hogy már megtörténtek az olyan hangváltozások, mint *dj* (ɔ : *dj*) > *gy*, *ggy* (pl. *ovga*, *oggun*), *tj* (ɔ : *tj*) > *ty*, *tty* (pl. *zocoztia*, *mulchotia*), *tχ* > *cs* > *ccs* (*keassatuc*), *tχ* > *ss* (pl. *vezesse*), akkor szinte lehetetlennek kell tartanunk, hogy részleges hasonulás még ne lett volna. Nekem tehát az a nézetem, hogy a *uimadsag-*, *milostben*, *ig fa* stb. eff. írásból nem szabad régibb hangállapot megvoltára következtetnünk.

A HB. valószínű olvasása.[4]

Látjátuk,[5] *feleim,*[6] *szümtükkel, mik vogymuk! Isá*[7] *pur és χomuu vogymuk! Mënyi milosztben terümtéve eleve*[8] *miü isemüküt, Ádámut*[9] *és oduttá volá neki*[10] *pàràdicsumut házóá.*[11] *És mënd pàràdicsumben volou gyimilcsiktül mundá neki*[10] *élnie. Héon tilutóá üüt igy fá gyimilcsétül. Gye mundóá neki*[10]*, mérëtt nüm ënëik: »Isá,*[7] *ki nopun ëindül oz gyimilcstüül,*[12] *hálálnek hálálául holsz.« Hádlává χoltát terümteve Istentül, gye feledéve. Engede ürdüng intetvinek*[13] *és ëvék oz tilvutt*

[1] Több ilyent (másutt találhatót) közöl Melich: MNy. II, 55.

[2] L. Nyelvtudomány V, 241; VI, 129.

[3] Nem jöhetnek tekintetbe: *ozchuz*, *ez scegin*, *ez homus*, *scerelmes bratym*, mert a *z* és az *s* betű zöngés hangot is, zöngétlent is jelölhet.

[4] Irodalmi helyesírással írva, kivéve az *á*, *ë*, *é* és a *χ* hangot meg az eső kettőshangzókat. Jegyzetbe tettem a többi megengedhető olvasatot.

[5] *látjátuk.* — [6] *feleim,* — [7] *ísá.* — [8] *elëve.* — [9] *Ádámut.* — [10] *nëki.* — [11] *házóá.* — [12] *-tül.* — [13] *intetvínek, íntetvínek, íntetvinek.*

gyimilcstüül[1] *és oz gyimilcsben hálálut ëvék. És oz gyimilcsnek uly keserüü volá vize, hugy turk(uk)át*[2] *migészokosztja*[3] *volá. Nüm héon mugánek, gye mënd üü fojának hálálut ëvék. Horoguvék Isten és vetêve üüt ez*[4] *munkás világbele, és lëün hálálnek és pukulnek fésze*[5] *és mënd üü nëmének. Kik ozuk? Miü vogymuk. Hugy és tiü látjátuk*[6] *szümtükkel, isá*[7] *és nüm iggy embër múlχotjá ez*[8] *vermüt; isá*[7] *mënd ozχuz járou vogymuk. Vimádjuk Uromk Isten këgyilmét ez*[4] *lélikért, hugy jorgossun üüneki*[9] *és këgyidjën és bulcsássá mënd üü bűnét.*[10] *És vimádjuk szen[t]*[11] *áχszin Máriát és boudug Mikáël árkángyëlt és mënd ángyëlkut, hugy vimádjonok érëtte. És vimádjuk szent Pêtër urot, kinek odutt hotolm oudoniá és këtnie, hugy oudjá mënd üü bűnét.*[10] *És vimádjuk mënd szentüküt, hugy lëgyenek*[12] *neki*[13] *segéd Uromk szine eleütt,*[14] *hugy Isten iü vimádságuk miá bulcsássá üü bűnét.*[15] *És szoboduχχá*[16] *üüt ürdüng ildetvitűl*[17] *és pukul kínzotviátüül*[18] *és vezesse üüt párádicsum nyugulmábeli és odjun neki*[14] *münyi uruszágbele utot és mënd jouben részet. És këátsátuk Uromkχuz*[19] *χármul:*[20] Kyrie eleison!

Szerelmes brátim![21] *Vimádjomuk ez*[22] *szëgíny embër lélkiért, kit Úr ez*[23] *nopun ez*[32] *homus világ timnücébeleül*[32] *mente, kinek ez*[32] *nopun testét tümetjük, hugy Úr üüt këgyilméhel Ábrâám, Izsák, Jákob kebelében helyhëzje, hugy bírságnop jutvá mend üü szentii*[24] *és ünüttei küzikün jou feleül*[25] *joktotniá*[26] *íleszje üüt. És tiü bennetük!* Clamate ter: Kyrie eleison!

---

[1] *-tűl.* — [2] írva: *turchucat*, de ez íráshiba e h.: *turchat.* — [3] *mige-.* — [4] *ëz.* — [5] *fësze.* — [6] *látjátuk.* — [7] *isá* — [8] *ëz.* — [9] *üüneki.* — [10] *bünét.* — [11] *szen* az eredetiben íráshiba. — [12] *légyenek.* — [13] *néki.* — [14] *elëütt.* — [15] *bünét.* — [16] *szoboduχá.* — [17] *ildetvítűl.* — [18] *kínzotvíátüül, -tűl, -túl.* — [19] *-huz.* — [20] *χármul, -úl.* — [21] *brátim, -ím.* — [22] *ëz.* — [23] *-beleül.* — [24] *szentii.* — [25] *feleül.* — [26] *joχtotniá.*

II.

Alaktan.

I. Összetett szavak.

Összetett szó csak egynéhány van a HB.-ben. Jelöletlen birtokos összetétel: *birsagnop* 'dies iudicii' (így az eredetiben, l. Révai, Antiqu. 42; RMNy. I. k. I. db. XCIX.l.; Zolnai, Nyelveml. 52), azaz 'ítéletnap'.[1] Más nyelvemlékeinkben nem fordul elő. — A NySz. összetételnek veszi a *mige zocoztia* határozós igét, és a mai nyelvérzéknek csakugyan az is; de hogy a HB. korában annak érzett-e már, azt természetesen nem tudhatni. (A külön-írás nem szól ellene).[2]

Elhomályosult összetételek: *meret* (vö. *mic*, *menyi* és *erette*) | *oz* (*ozvc*), *ez* (vö. votj. *o-ti-* ebben: *otin* 'ott' stb., zürj. *e-ta* 'ez' stb. NyH.[6] 55;— másképp: EtSz. *az* a.)

II. Szótövek.

Tőséghangzók, amilyeneket oklevelekben és krónikákban ragtalan alakok végén 1251-ig találunk, a HB.-ben nincsenek. Az alanyesetek véghangjai: 1. mássalhangzók: *isten*, *ember*, *urdung*, *ur*, *pur*, *vilag* stb.; — 2. félhangzók: *uolov*, *iarov*, *iov*, *chomuv*, *keseruv* stb.; — 3. rövid magánhangzók, amelyek hosszúkból fejlődtek: *fa*, (személyragos alanyesetek végén) *vize*, *scine* stb.

A képzők, a jelek és a ragok előtt a következő rövid tőséghangzók fordulnak elő: *u*, *ü*, *i*, *o*, *ë*, *e*, pl. *odut*, *ozvc*, *nopun*; *vermut*; *lelic*, *kegi*lmet; *zocoz*tia, *ovdo*nia, *utot*, *uro*mc; *erette*; *scere*lmes, *scerelmes*. (Az *utot* és a *scerelmes* szóban régibb hangállapot van, mint a tihanyi apátság 1055-ből való alapítólevelének *utu* [NyK. XXV, 144] és az Anonymusnak [17. f.] *zerelmu* szavában.)

Megvan még a rövid tőséghangzó képző, jel v. rag előtt néhány szóban (szóalakban), amely később e nélkül fordul elő; ilyenek: *uruzag* (vö. *vrzaga* SchlSzj. 520, 523, 525, 527, 533. sz.; a moldvai csángó *urusság* [egyetlen adat: Nyr. XXXI, 87] aligha régi maradvány), *tilutoa*, *odutta*, *halalut* (kétszer),

[1] Másképp R. Prikkel M.: NyK. XXVI, 89, de vö. Zolnai uo. 216.
[2] Az egybe- és a külön-írásra nézve l. a fönnebb (9. l.) mondottakat.

rezet. A *tilu*toa-beli teljes *tilu-* tő mellett előfordul a csonka *til-* tő is ebben: *til*uvt, olv. (magában ejtve) *til*vut v. *til*vutt.

Csonka tő van képző, jel v. rag előtt olyan szavakban (szóalakokban), amelyekben később sem találunk teljes tövet (korábban pedig nem fordulnak elő), pl. *ket*nie, *ivt*ua, *hel*hezie, *mul*chotia, *bir*sag-; *helhezi*e; *vilag*bele, *isten* tvl, *halal*nec (kétszer), *zumtuc*hel, *szumtuc*hel, *oz*chuz, *holz*, *mulchoti*a, *tumeti*vc.

A HB.-nek más (megfelelő) szóalakjai és a későbbi előfordulók mellett szemet szúrnak a következő csonkatövűek: *zumt*uchel, *szumt*uchel (vö. *benne*tuc), *vog*muc (3-szor), *uog*muc (vö. *uimaggo*muc).

A jövevényszavak tőalak tekintetében az eredeti szavakhoz igazodtak. Amelyek mássalhangzósvégű alakban kerültek bele a nyelvünkbe, azok ebben az alakjukban vannak meg a másodlagos ragok előtt: *milost*ben, *paradisum*ben, *gimils*ben, *gimils*nec, *puculn*ec, *gimils* twl, *gimilst*wl (vö. *vilag*bele, *halal*nec, *isten* tvl) és egy esetben a tárgyrag előtt: *archangelt* (vö. VReg.: *Zemert*, *Monost*). — Két más szó a *-t* rag előtt, és másik kettő a többes szám *-k* jele előtt rövid tőséghangzót vett föl: *adamut*, *paradisumut*, *szentu*cut, *gimilcic-*. — Nincs ilyen tőséghangzó az *angel*cut szóban, de valószínű, hogy ez korábbi **angelu*cut-ból lett (vö. a harmadik nyilt szótag rövid magánhagzójának kiesésére: szl. *kiselica* > *keszölce*[1] > *keszőce*; szl. *kobylica* > **kabolca* > *kabóca*; szl. *medenica* > *medënce*; szl. *pijavica* > *pióca*; szl. *opatica* > *apáca* stb. HORGER: NyF. 65 : 3; vö. még: *chudaltus* KT.) Képző előtt van meg az eredeti mássalhangzós-végű tőalak a *kinz*-igében (ennek *kinzotv-* származékában). — A szóvégi *á* helyett képző és rag előtt analógia útján létrejött *á* van: *muncas*, *mariat* (vö. *choltat*, *foia*nec, *halala*al).

Minthogy mostani fölfogásunk szerint valószínű, hogy a tőbeli rövid magánhangzó megnyúlása (ott, ahol megtörtént) a tőséghangzó lefokozódásának és aztán teljes elveszésének velejárója volt, a hangnyújtó tövek közül az *urot*, *uro*mc (kétszer), *uro*mchuz, *uruzag* ⌣ *ur*, *vr*-ban *u* ⌣ *ú* váltakozást tehetünk föl. Valószínű, hogy a *lilki* ⌣ *lelic*-ben is különböző időmértékű volt az első szótag magánhangzója, vagyis *i* ⌣ *é*. A két alak nem egymásnak a változata, hanem a viszonyukat úgy foghatjuk föl, hogy volt egyrészt *lélik* ⌣ **lélki*, másrészt **lílik* ⌣ *lilki* váltakozás; vö. *el*nie ⌣ *ilezie*. (A *lelic* ⌣ *lilki* szó a hangvesztők csoportjába is tartozik.) — Azok közül a hangnyújtó tövek közül, amelyek csak egy alakban fordulnak elő, a rövidhangzósat láthatjuk a következőkben: *fel*eym, *ise*mucut (vö. *ös* NySz. MTsz.), *vize*, *scine*, *utot*, és a hosszúhangzósat ezekben: *el*nie (> *ilezie*), *mul*chotia. Bizonytalanok:

[1] Vö. 1452: Stephanum *Kesewlczes* stb. OklSz.

hazoa (vö. *haza* ⌣ *házat*), *charmul* (vö. *harmad*, *harminc* ⌣ *hárman*; ez a hangtoldók közé is tartozik), de talán ezekben is inkább hosszúnak tarthatjuk a magánhangzót, mint rövidnek. — A *fészëk* szó *é*-je *ë*-ből való (vö. f. *pesä* 'fészek' stb. NyH[6]. 42),[1] tehát a *feze* szó tőbeli hangzója is bizonytalan: **fëszü* v. **fëszi* ⌣ *fësze* > **fész* ⌣ *fësze* vagy **fész* hatása alatt *fésze*. — Az igetövek közül a HB. korában már valószínűleg hangnyújtó volt a **lát-* ⌣ *lát* (*latiatuc*, kétszer),[2] de még semmiesetre sem az *od-* 'ad' (*odutta*, *odut*, *oggun*).[3]

Nem sorozhatjuk a hangnyújtók közé a *bűn* szót (*bunet*, 3-szor). Thomsennek[4] és Németh Gyulának[5] az a föltevése, hogy e szavunk török jövevényszó (vö. ujgur *mün* 'crime, péché; schuld, sünde' < őstörök **bün*), nagyon tetszetős ugyan, de három kódexünknek ilyen alakjai: *byünnec*, *byünbe*, *byünsők-* stb. (EtSz.) és az ÓMS.-beli *byun*telen ellene szólnak. — Lássuk a dolgot kissé közelebbről.

Az ómagyar korbeli *ü* és *ű* hangnak közönséges jele az *u*, *v* és *w* betű volt. A mai *ü* és *ű* hang előzőjét az ómagyar és a középmagyar korban *iu*-val és változataival (*iv*, *yu*, *yv*, *yw* stb.) is találjuk jelölve. Ezeket a betűpárokat régebben az *ü* és az *ű* hang jeleinek s ezt a hangjelölést német eredetűnek tartottuk (l. Melich, SzlJöv. I : 2, 49; magam: MNy. XII, 254). Ettől a fölfogástól azonban éltértünk, mert némely esetben a szó eredete az *iu* betűpárnak és egyértékeseinek határozottan *iü*, ill. *íü* olvasását javallotta, pl. HB.: *miv*, *tiv*, *iv* 'mi, ti, ő'; 1240 tájáu: Num*hiv*, 1334: *Hyw*seg '-hű, hű-'; 1248 tájáu: *fiu*, 1297: *fyu*, *Fyw*nwztas, 1327: *fyu*ketel, 1328: *fiu*ketel, 1332: *fyu*ketel 'fű, fű-' (OklSz.), BesztSzj.: *fiu*, *fiw* 'fű', SchlSzj.: *fiw* 'fű', *ziw* 'szű'. Azt természetesen nem lehet minden egyes esetben megállapítani, hogy az *iu* stb. betűpár még kettőshangzónak a jele volt-e vagy már a kettőshangzóból fejlődött *ű* (> *ü*)-t jelölte-e. Csak annyi bizonyos, hogy a mai *ű* (*ü*) előzőjének *iu* stb. betűpárral írása nem német eredetű, hanem itthon termett hangjelölés. Mármost az eredetüknél fogva biztos esetekből következtetve föl kell tennünk, hogy az *iu* stb. betűpár kettőshangzónak a jele lehetett olyan szavakban is, amelyeknek ómagyar és középmagyar korbeli magánhangzója ismeretlen eredetű. De meg kell engednünk azt is, hogy az *iu* stb. betűpár két külön szótagba tartozó *i* (*i*?) és *ü* (*ű*?) magánhangzót is jelölhetett, azért pl. ezeket: *fyuz* 1295, *Fyuz* 1299 'fűz' OklSz., *Sciukseg-* 'szükség' GyulS., *sciul-* 'szül' KT., *Fyur* 1364 'fűrj'

[1] A rokon nyelvek egynémelyikében található félhosszúság másodlagos; a zürjén nyelvjárásokban az általános alak *poz* (⌣ votj. *puz*, *piz*), a NyH.-ban idézett *põz* zürjI. alak.

[2] L. Gombocz: Klebelsberg-Eml. 161.

[3] L. Melich: EtSz. I, 14.

[4] Turcica (= SUS. Toim. XXXVII) 59. l. jegyzet.

[5] KCsomaArch. I, 73.

OklSz., *sciuz*, *syűz* 'szűz' KSzj., minthogy magánhangzójuk eredete ismeretlen, olvashatjuk *fiüz*, *sziükség*, *sziül*, *fiür*, *sziüz*-nek is, de *fiüz*, *sziükség*, *sziül*, *fiür*, *sziüz*-nek (sőt esetleg *iü*-vel vagy *iű*-vel) is. A 'bűn' szónak ÓMS.-beli *byun*- alakjában a *b* és az *n* között mindenesetre kettős elemet kell látnunk, mert e nyelvemlékben az *ű* hang *u*-val van írva: *Tuled*, *kunuel*, *Scegenul*, *buthuruth*, *kyul* (< *kivűl*), *hyul* (< **hivűl*);[1] az *ü*-nek is, ha ugyan még nem vált *ö*-vé, mindíg *u* a jele, pl. *werud*, *wirud*, *scepsegud*, *engumet*, *kegulm* stb. Hogy az *yu* betűpár kettőshangzót jelöl-e vagy két külön szótagba tartozó magánhangzót, arra a kérdésre megfelel maga az ÓMS. A ritmusa oly meglepően jó, hogy erre támaszkodva a *byuntelen* szót kétségkívül négytagúnak kell vennünk, tehát: *biüntelen* (v. *bíün*- v. *biüntelen*).[2]

A 'bűn' szó magánhangzójának két betűvel jelölése — mint fönnebb említettem — a kódexek közül háromban fordul elő. A PeerK.-ben [2. kéz] nem sokszor (pl. *bivn*- 207, *biűn*- 209; közönségesen: *bin*-, *bűn*-, *bűn*-, *bun*-, *bűn*-); a TelK.-ben [1. kéz] jóval többször, mindíg *byűn*-nek írva (pl. 70, 83, 105, 148, 194, 209, 230 stb.), s *yű*-vel ezenkívül csak *hyűn*, olv. *hiün* 'credidit' fordul elő (32), de kétségtelen *ű* vagy *ü* egyszer sincs így jelölve. A SzékelyudvK. második kezének írásában (233—312) nyolcvanszor fordul elő (pl. 233, 236, 245, 252, 277, 286, 299 stb.) a *byvn*- hangjelölés (a *v* fölött ékezettel vagy ponttal,[3] amely csak egynéhány esetben hiányzik), és csupán ötször van a szó *byn*-nek írva, de *bun*-, *bvn*- vagy *bwn*- egyszer sem fordul elő; viszont kétségtelen *ű* vagy *ü* egyszer sincs *yv*-vel (a *v* fölött ékezettel v. ponttal vagy a nélkül) jelölve.

Az elmondottak után nem kételkedhetünk abban, hogy a *bűn* szó *ű*-je megelőző kettőshangzóból (ez meg két külön szótagba tartozó magánhangzóból) fejlődött, tehát a hosszúság eredetibb, mint a rövidség, e szerint a *büne*, *bünös*, *büntet* stb. eff. alakokban analógiás megrövidülést kell föltennünk. Hogy ez a megrövidülés megvolt-e a HB. nyelvjárásában, azt természetesen nem tudhatjuk, azért a *bunet* szót olvashatjuk *ű*-vel is, *ü*-vel is, de a fönnebbiek szerint a *bűnét* olvasás valószínűbb.

A hangrövidítő tövekben megvan már a szóbelsei hosszú magánhangzónak szóvégi röviddel való váltakozása, pl. *-á-* ⌣ *-á*: *choltat*, *halalaal*, *foianec* ⌣ *fa* | *-é-* ⌣ *-e*: *kegilmet*, *nemenec* ⌣ *vize*, *scine*.[4]

[1] Az *urume*(m)*tuul* és a *mezuul* szóban az *uu* betűpár még *üű*-t jelölhetett.

[2] *Sydou myth thez* | *turuentelen* || *fyom merth hol* | *byuntelen*. — Már GRAGGER is mondta, hogy „a ritmus a *biüntelen* ejtést kívánja" (MNy. XIX, 9; — Ung. Jahrb. III, 39 így: *biüntelen*).

[3] A Nyelvemléktárban átírva: *yv*.

[4] Vö. SZINNYEI: NyK. XLIII, 124.

Későbbi hangtoldó tövek vannak a következő szavakban: a) *kegilm*ehel, *kegilm*et, *nugulm*abeli, *scerelmes*; az *lm* hangpár szó végén is előfordul: *hotolm* (< **hotolmu*; vö. *almu*, *zerelmu* ANON. 3, 17. f.); b) *charmul* (vö. *harmu* 1055 OklSz.); — c) *kinzot*viatwl (vö. *kynzathul*, *kynzassal* ÓMS.; *meg keenzattathnanak* ÉrdyK. 338; *kenzatikuoth* 'torquebatur' Serm. Dom. II, 465; *kenzatot* 'tortus' CAL.; *kinzottac* 'kínozták' BORN., *kénzanac* MEL., *kénzották* GKAT. NySz.)

Hangvesztő[1] tövük a következő szavaknak van: *lelic* ⌣ *lilki* | *vermut* (vö. Mez *werum* 1222 OklSz.) | *turch*ucat (vö. byk*torok* 1274 OklSz. | *tiluvt*, olv. (magában ejtve) *tilvut* v. *tilvutt* < **tiluvut* (vö. *tilu*toa és NádK. 155: *tilo*vek, WinklK. 144: *tylo*eek). — Nem egészen bizonyos, hogy a *pucul* szó is hangvesztő volt, mert az átvett szláv alak nemcsak **pъkъl*, hanem esetleg **pъkl* is lehetett;[2] ez esetben **puklu* lett belőle s aztán hangtoldó tő: **puklu* > **pukl* > *pukul*. — Nem volt még hangvesztő a *kebel* szó, amelynek *kebeleben* alakja fordul elő. Ez a szó csak a legújabb korban illeszkedett bele a hangvesztők sorába. A legelső *bl*-es alak már 1503-ból van ugyan kimutatva (OklSz.), de a hangvesztés századokon át csak szórványos lehetett, mert a NySz.-ban idézett sok adat között csupán négy *bl*-es van. (Ma is váltakozik még pl. *kebelében*, *bekebelez* és *keblében*, *bekeblez*). — A *kebel* szó nemcsak a hangvesztők, hanem a hangnyújtók közé is besorakozott: *kebelt*, *kebéllel* NySz., *kebél* MTsz.

A *v*-tövek közül *v*-vel[3] van: *terumteve* 'teremtője', *horoguvec* és *tiluvt*, olv. (magában ejtve) *tilvut* v. *tilvutt* | *v*-vel és *u̯*-vel: *eleve* ⌣ *eleut* | *v*-vel és *i̯*-vel meg mássalhangzó nélkül: *evec* (3-szor) ⌣ *e*mbul ɔ: *ei*ndul (7. l.) ⌣ *e*neyc | *u̯*-val, ill. *ü̯*-vel: *uolov*, *iarov*, *iov*, *iov*ben, *chomuv*; *keseruv*, *w* (7-szer), *wt* (5-ször), *uvt*, *mıv* (kétszer), *tiv* (kétszer), *iv*.

III. Származék-igék.

1) Igéből képzettek.

1. GYAKORÍTÓ KÉPZŐKKEL: a) *-l* képzővel: *hadl-*: *hadlaua*, olv. *hádlává* 'hallá'. — Alapszava *hád-* (< **hod-*),[4] amelynek megfelelője a vog. *χōnt-*, *kōnt-*, és a f. *kuunte-* (?**kuunta-* v. **kuunto-*) ezekben a származékokban: vog. *χōntəl-*, *χōntl-*, *kōntl-*

[1] A hangtoldó és a hangvesztő tövek különválasztására nézve l. GOMBOCZ, M. tört. nyelvtan. III. Alaktan. (Kőnyomat). 39—45. §.

[2] MELICH: MNy. VI, 444.

[3] Nem lehetetlen, hogy az ómagyar korban még megvolt nyelvünkben a bilabiális β hang (mint KRÄUTER F. vitatja NyF. 44: 17 kk.), s hogy a HB. *v*-i is ilyenek voltak. Ezt azonban éppen csak lehetőségként fogadhatjuk el. Kényszerítő okunk nincsen erre a föltevésre, mert ami elfogadhatót KRÄUTER előhoz, az csak annyit tesz valószínűvé, hogy a magyar nyelvben *valamikor* megvolt a β hang.

[4] Vö GOMBOCZ: Klebelsberg-Eml. 158.

'hall, hallgat, hallgatódzik', *χōntəml-* '(fülével) figyel', *χōntəmlāl-* 'egyszerre hall' | f. *kuuntele-* '(meg)hallgat, hallgatódzik'. A vog. *χōntəl-*, *χōntl-*, *kōntl-* és a f. *kuuntele-* képzője azonos a *hadl-* képzőjével. — A *hadl-* és a *hall* viszonyára nézve l. amit MNy. XXI, 132 írtam.

b) *-d* képzővel: *mund-*: *munda*, olv. *mundà* 'monda', *mundoa*, olv. *mundóà* 'mondá' (*u*-val még jóval később is: *mūdut* GyulS., Igaz*mundo* 1348 OklSz., *mundattatul* PeerK.: Nytár II. k. XI. l.) — Alapszava más fgr. nyelvek és a szamojéd nyelvcsalád tanúsága szerint *mun-*; vö. cser. *man-* 'dicere, loqui, nominare' stb.; szam. *mān-* 'sagen' (Budenz, MUSz. 628; Paasonen, Beiträge 21; Szinnyei, NyH.[6] 60, 146) || *feled-*: *feledeve*, olv. *feledéve* 'feledé' a *fele-* alapszóból, amelynek másik származéka *felejt* || *enged-*: *engede*; származék-voltára vall a műveltető-gyakorító *engesztel*. (A NySz. ennek *engeszt* alapszavát is idézi a BécsiK. 157. lapjáról a Nytárból, de itt *engeztesselmeg* hiba e h. *èngèzteltèssèlmeg*, l. RMNy. I. k. II. db. 124 és Mészöly kiad. 120) || **kegid-*: *kegiggen*, olv. *këgyidjën* 'kegyelmezzen'. Alapszava: *kegi-*, olv. *këgyi-* 'kegyelmez', amelynek HB.-beli másik származéka a *kegilm-* (kétszer) 'kegyelem' főnév. A *kegiggen* párja az ÓMS.-beli *keguggethuk*, olv. *këgyüdjetük* v. *këgyödjetök* 'kegyelmezzetek' (vö. uo. *kegulm* 'kegyelem'). Másutt nem fordul elő a **kegid-* ⌣ **kegud-* ige. — A fönnebbi alapszónak származékai még: *këgyës* és *këgyetlen* (*kegus*sege GyulS., *kegyős*, *kegyőtlen* NySz.). Molnár Albert szótárában van *kegy* 'suavitas, gratia' főnév is, s ezt aztán megtaláljuk PPB.-ban ('lieblichkeit') és Adámiban ('gnade, genehmheit') is. A négy származék közül **këgyid* (**këgyüd* v. **këgyöd*) határozottan deverbális; *këgyilm* (*këgyülm* v. *këgyölm*)-ről azt kell tartanunk, hogy minden valószínűség szerint szintén az (mert az ismeretes *-lm* [> *-alom*, *-elëm*] képzősek mind deverbálisak), de elvégre lehetne denominálisnak is tartani; *këgyetlen* lehet deverbális is, denominális is; *këgyës* olyan denominális származéknak látszik, mint *szemes*, *véres*, *széles*. (Történt ugyan már utalás arra, hogy az *-s* képzős melléknevek között deverbálisak is vannak [Melich: MNy. XXI, 52], de ez eddigelé nincsen bebizonyítva.) A származékok tehát arra látszanak mutatni, hogy a *këgy* szó igefőnév (verbonomen) volt. De az volt-e valóban? Simonyi Nyr. XXXII, 542 a *kegy* főnévről úgy vélekedik, hogy Molnár Albert vonta el a *kegyes*-ből. Ebben nincsen semmi lehetetlenség, hiszen irodalmi elvonással már sokkal régebben is találkozunk (l. **beszе* < *beszél*l: acc. *bèzet* 'sermonem' BécsiK. 157, 158; pelda *bèzet* MünchK. 39, pelda*bèżet* uo. 59, pelda *bèżet* uo. 154). Sőt valószínűnek is tarthatni, hogy elvonás, mert szótáron kívül a nyelvújítás kora előtt nem találkozunk vele, s MA. latin-magyar részében sincs sem a *suavitas*, sem

a *gratia* szó *kegy*-nek fordítva.[1] De ha elvonás is, lehet, hogy helyes elvonás. Számtalan hasonló szópárból azt lehet következtetni, hogy a *kegyes* melléknév *kegy* főnévnek a származéka. De azért mégsem bizonyos, hogy volt valamikor *kegy* főnév. SZILY KÁLMÁN Akad. Értes. XV, 498 kimutatta, hogy az *állhatatlan, alkalmatlan, szemérmetlen*-félék mellett az ellentét alapján keletkeztek az *állhatatos, alkalmatos, szemérmetes*-félék. Szerintem így keletkezhetett a számtalan denom. *-tlan, -tlen* képzős melléknév[2] és *-s* képzős ellentétesüknek analógiájára a deverb. *këgyetlen* (**këgyitlen*, **këgyütlen*) mellett is *këgyës* (**këgyis, këgyüs*). Tehát mind a négy származéknak ige lehet az alapszava, e szerint nem kell föltennünk, hogy a *këgy* szó igefőnév volt.

2. MOZZANATOS *-t* KÉPZŐVEL: *tilut-* : *tilutoa*, olv. *tilutóa* 'tiltá'. — Nem műveltető, hanem mozzanatos (intenzív) *-t* képzővel valónak kell tartanunk, mert az alapszava (*tilu-*) átható volt, amint *tilos, tilalom* és *tilov-* (24. l.) származékai mutatják || *tumet-* : *tumetivc*, olv. *tümetjük* 'temetjük'. — Alapszava: *tume-*, olv. *tüme-* > (későbbi) *töm, tem* NySz. MTsz. (Vö. OTROKOCSI, Orig. Hung. 308 : „Hinc [a *töm*] verbum Hung. *temi* vel usitatius *temeti* : sepelit, eo quod fossa in sepeliendo terra compleatur." Idézve: NySz.). A *tem* (< *tëm*)[3] ige jelentései a régi nyelvben: 1. 'stipo'; 2. 'sepelio' NySz.; a nép nyelvében is: 1. 'töm (pl. ludat)'; 2. 'temet', pl. *Temik* a halottat. (MTsz.) Viszont *temet* előfordul 'töm' jelentésben is, pl. Két ludat *temettem*. Meg*temeti* [a] csizmáját szalmával. (MTsz.) Ezek az adatok kétségtelenné teszik a *temet* és a *töm* ige összetartozását.[4] || **iorgot-*: *iorgossun*, olv. *jorgossun* 'irgalmazzon'. — Alapszava *iorgo-*, olv. *jorgo-*, amelynek későbbi fejleménye az *irgalm* NySz. > *irgalom* főnévben van meg || **vezet-* : *vezesse*. — Alapszava *veze-*, amelynek másik származéka: *vezér* (*vèzèr* BécsiK. 17, 129, 157 stb., MünchK. 42, 56; *vezêr* SYLV., idézve: MNyszet V, 394; *vezęr* HELT. stb., idézve: NyK. XXXVIII, 16). A *veze-* alapszónak megfelelői a rokon nyelvekben: cser. βiδ- 'führen, tragen; leiten'; mdM. *veďa-*, mdE. *veďa-* 'führen, leiten'; fE. *veda-* 'führen, anführen, ziehen, schleppen', fS. *vetä-* 'húz' (BUDENZ, MUSz. 579; SZINNYEI, NyH.[6] 67; — másképp, de helytelenül GENETZ: SUS. Aik. XXIII$_{11}$. 2); vö. szam, *wadā-u, wādā-u* 'ziehen, schleppen'; *wādalpiu* 'ich führe' (PAASONEN, Beiträge 72); vö. továbbá: av. *vāδayeiti* 'führt, führt heim' stb., idg. **ueđh-* 'führen' (MUNKÁCSI, ÁKE. I, 630; PAASONEN: FUF. VII, 22) || **keat-*:*keassatuc*, olv. *këátsá-*

[1] *Suávitas*, Edesség, kedvesség. *Grátia*, Kedv, kegyelem. (1611-i kiad.)

[2] Ilyen a régi nyelvben több volt, mint most; l. *szagotlan, számotlan, szinetlen, istenetlen, hasznotlan, eszetlen, helyetlen, szemetlen* stb. NySz.

[3] Vö. *tëm* 'temet' (Barkóság Nyr. XXXII, 525).

[4] SZINNYEI: NyK. XXIX, 476.

tuk 'kiáltsátok'; — **keat-*, olv. *këät-* < **këält* (vö. *kealc*iaak NySz.; *keált* MTsz., nyilván ɔ: *këält*, vö. uo. *këäjt*) < **käjált* (vö. *kayalt*, *kayalt*as BesztSzj., SchlSzj., *kajált* MTsz.); — **käjált* alapszava **käjál* volt (vö. *kaiál*ni *baiál*ni, *kayal*nak *bayal*nak NySz.; *kajál* 'kiabál' MTsz.), gyakorító *-ál* képzős származéka annak a **käj-* (**koj-*?) alapszónak, amelynek más származékai: *kajdász* 'kiáltoz, tele torokkal kiabál' (MTsz., SzD.) és *kajdácsol* 'kiabál, éktelenül énekel' (MTsz.). Az is lehetséges, hogy a **käj-* (**koj-* ?) alapszónak volt olyan mozzanatos *-lt* képzős származéka, amilyen *sikolt*, *rikolt*, *süvölt*, *üvölt* (vö. *sikít*, *rikít*, *süvít*), vagyis **käjolt* (**kojolt* ?), és ebből **käjál* hatása alatt fejlődhetett **käjált* (**këjált*)[1] || ? *ivt-*: *ivtua*, olv. *jutvá* 'jutva'. — A *jut* (*jút*, *jutt-* NySz.) ige megfelelői: osztj. *i̯oγôt-* 'kommen, eintreffen'; vog. *i̯oχt-* 'megjön, jut'. Budenz MUSz. 159 mind a háromnak *-t*-jét mozzanatos képzőnek veszi, s alapszavuk az ő föltevése szerint fgr. **joge-*, **jog-* 'fluere, currere' (vö. cser *joγ-*, *i̯oγ-* 'fliessen'; osztj. *i̯oγàn* 'kleiner fluss' stb. NyH.[6] 29).

3. Műveltető képzőkkel: a) *-t* képzővel: *terumt-*: *terumteve*, olv. *terümtéve* 'teremté' és *terumteve*, olv. *terümteve* 'teremtője' (alapszava *terum-* 'terem') || *ment-*: *mente*; — alapszava *men-* (vö. *ki-*, *mëg-men*ik 'evado, liberor; sich retten, gerettet werden', *menedék*, *menekëd*ik, *ment* 'liber, immunis; befreit, frei, entschuldigt' stb. NySz.).

b) *-t* vagy *-tot* képzővel: *iochtot-*: *iochtotnia*, olv. *joktotniá* v. ? *joχtotniá* 'iktatnia' azaz 'juttatnia'. — *Iochtot-*, *iktat*, *ihtat*, *yttat-* 'introduo, adscisco, perduco, deduco' MA.; 'gelangen lassen' (NySz.), pl. Az te leweledet . . . Seredynek *iktattam* (LevT. I, 28). Hogy [levelemet]. . . Kdnek kezéhez *iktatná* (LevT. II, 134). Az halál az Christushoz *iktat* bennünket (MA.: Scult. 135) (NySz.).[2] A *iochtot-* > *iktat* szónak sem a képzése, sem a *juttat*-hoz való viszonya nem világos. (L. Melich: NyK. XLIV, 343). Ha *iocht-* és *ivt-* egymásnak a változata, akkor *iochtot*-ban nem *-tot*, hanem csak *-t* a műveltető képző.

c) *-szt* képzővel: *zocozt-*: *zocoztia*, olv. *szokosztjá*. — Alapszava a következő származékokból válik ki: *szakad* (*zakadat* 1055 OklSz.), *szakajt* OklSz. NySz., *szakasz*, *szakaszt* 'frustum, pars, fragmen, sectio' SI.; 'teil, abschnitt' NySz., *el-szakat* 'dilacero; zerreissen', *mëg-szakat* 'divello; zerreissen, zerfleischen' NySz. || **ilezt-*: *ilezie*, olv. *ilesszje* 'élessze'. Alapszava más alakban (*el*nie) megvan a HB.-ben is; vö. még: *éled*.

4. Visszaható *-v* képzővel: *tiluv-*, olv. *tilvu-*: *tiluvt* 'vetitus, interdictus'. — Alapszava: *til-* < *tilu-* (l. *tilut-* 23. l.).

[1] Szinnyei: MNy. XVIII, 147.
[2] A NySz. idézeteit részben kijavítottam a forrás szerint.

A képző szenvedő funkciójú, éppúgy mint a *tiluvt* igenévnek később előforduló *tylloth* (< **tilvott*) fejleményében is: megh *tylloth* gyemelcz- (DebrK. 509). Ugyanez az ige előfordul mint igazi visszaható is 'compescor, se continere, se abstinere; sich enthalten' jelentésben két helyütt: nem *tilovek* meg a vezedelmnec fia ő gonoz, es alnoc zandocarol (NádK. 155) ⌣ nem *tyloeek* vezedelmnek fya ő gonoz ees alnok zandokarol (WinklK. 144). A *-v* képzőnek visszaható funkciójára több példánk nincs is (l. közleményemet: Ung. Jahrb. IV, 118) || *horoguv-* : *horoguvec*, olv. *horoguvék* 'haraguvék'. — Alapszava: *horogu-*; vö. *meg haraguuan*, *meg haragvt* 'iratus, obiratus, indignatus' C. 'zornig' PPB., *haragwt-* 'ad iram concito; erzürnen', *haraghat-* 'possum irasci' Kr.; 'zürnen können', *haragton haragszik* 'repente irascor; leicht in zorn geraten', *meg harago* vr 'deus aemulator', *meg haragandol* 'iratus fueris' NySz.; *Haragó* (vezetéknév: Szinnyei, M. Írók IV, 456; magam is ismertem ilyen nevűt). — A *horoguv-* igében a *-v* képző funkciója már teljesen el volt homályosodva.

5. Ható képzővel (*-χot*): *mulchot-* : *mulchotia*, olv. *múlχotjȧ* a 'praeterire' jelentésű *mul-*, olv. *múl* igéből (l. NySz.) — Az ige, amelyből a *-χot* képző lett, megvan a HB.-ben a *hotolm* származékban (l. ezt 30. l.).

2. Névszóból képzettek.

1. *-z* képzővel: *kinz-*, olv. *kínz-* 'kínoz' a *kinzotviatwl* szóban (30. l.).

2. *-hëz* képzővel: *helhezie*, olv. *helyhëzje* 'helyezze'.

3. *-χt* (*=uχt*) képzővel: **zoboducht-*, olv. *szoboduχt* 'szabadít' a *zoboducha*, olv. *szoboduχχȧ* 'szabadítsa' fölszólító alakban (37. l.).

IV. Származék-névszók.

1. Igéből képzettek.

1. *-v-* ⌣ *-u* képzővel: *terumteve*, olv. *terümteve* 'teremtője' || *uolov*, olv. *volou* 'való', *iarov*, olv. *járou* 'járó'. — A képzőnek két alakja úgy oszlik meg, hogy szó belsejében *-v* van, szó végén pedig félhangzó; e szerint *terümteve*-nek megfelelő személyrag nélküli alakul **terümteü-t* v. **terümtëü-t* tehetünk föl (vö. *Quereu* 'Kérő', *Meteu* 'Metsző', *Erizeu* 'Őrző' stb. 1211 NyK. XXV, 151; OklSz.).

Mármost legyen szabad itt egy kis kitérést tennem. Régebben az a fölfogás uralkodott, hogy az *-ó, -ő* < **-ъvъ*, **-ъvъ* képző *-v*-je többféle hangból fejlődhetett. Budenz a f. *-va*, *-vä*, *-pa*, *-pä*, vog. osztj. *-p* stb. képzőkkel egyeztette (UA. 180 kk.), amelyek szerinte fgr. **-b* fejleményei; de megengedte, hogy **-m*-ből, **-g*-ből, sőt **-l*-ből is fejlődhetett, vagyis hogy a mi képzőnkben több fgr. képző eshetett egybe

(UA. 191). BUDENZ fgr. *-*b*-je, ill. *-*g*-je helyébe idő jártával *-*p* ⌒ *-β, ill. *-*k* ⌒ *-*γ* és *-*η* ⌒ *-*γ* lépett, s az *-*m* mellé is odacsatlakozott a gyenge foka: *-β. Azt a föltevést, hogy a mi *-ó, *-ő képzőnket nem kell pusztán egy alapnyelvi képző fejleményének tartanunk, támogatták némely később ismeretessé vált adatok. Előkerült nevezetesen a *Szántó* helynévnek 1001/1109-i σάμταγ, σαμτὰγ alakja; ez világot vetett az 1055-i *azah* 'aszó' és *meneh* 'menő' alakokra (vö. MELICH: NyK. XXXIV, 132—147); hozzájuk járult a bolgár-török jövevényszavaknak újabb, tüzetes tárgyalása (GOMBOCZ, BtürkL., kül. 170—172), s mindezekből azt az eredményt lehetett megállapítani, hogy az *-ó, *-ő < *-*ȣ̈*, *-*ë̈ȣ̈* képző félhangzója részben -*γ*-ből[1] fejlődött, és ezt a megállapítást a rokon nyelvek adatai is támogatták (l. NyH.[5] 81—83, [6]80—82; SZINNYEI, FUSpr. [1]90, 93, [2]77, 79). De tovább ment a következtetésben MELICH. Szerinte az *-ó, *-ő < *-*oȣ̈*, *-*ë̈ȣ̈* képző (pontosabban: a félhangzója) általában fgr. *-*k* ⌒ *-*γ*-nek fejleménye. („BUDENZ, illetőleg SZINNYEI [l. NyH.[4] 77] e képzőt a finn-ugor *-*p* ⌒ *-β képzőből eredtnek tartják, én ellenben e képzőben a finn-ugor *-*k* ⌒ *-*γ*-t látom." MNy. X, 155). — Lássuk, hogy van a dolog.

Ha csupán a szóvéget nézzük, azt találjuk, hogy a képzőnek legrégibb írott alakja *-*aγ* 1001/1109, azután *-*ah*, *-*eh* (olv. *-*âγ*, *-*eγ*) 1055 (l. fönnebb) s e mellett *-*eu*: *ferteu*, olv. *fërteȣ̈* 'fertő' 1055, majd *-*ou*, *-*ov*: *zamtou*, *zamtov*, olv. *számtoȣ̈* 'Szántó' 1109 (OklSz.) — A magyar nyelvtörténetben tehát szó végén semmi nyoma sincs annak, hogy a képző (pontosabban: a félhangzója) más hangból is fejlődött volna, mint *γ*-ből.

Vizsgáljuk mármost azt, hogy ennek a szóvégi -*γ*-nek, amely ebben a hangtani helyzetben félhangzóvá fejlődött, szó belsejében mi volt a megfelelője. Sajnos, csak nagyon kevés adatunk van. Időrendben az első: *azah* 1055, olv. *âszâγ* 'aszó' (='olyan völgy, amelyen végig esős időszakban és tavaszi olvadáskor kisebbszerű patak folyik, de egyébkor száraz' MTsz.; SZAMOTA NyK. XXV, 132 magyarázata szerint, amelyet az EtSz. is elfogadott, az *asz*[ik] ige származéka) ⌒ *azaa*, olv. *âszâa* 'aszója'. — Ezzel egykorú: *mezee* 1055 'mezeje', amelynek személyrag nélküli **mezeγ* alakjából való származék: *mezeχtelen* 'meztelen' (írva: *Mezechtelen*hig 1270/1311, 1278/1570, *Mezehthelen*hig 1330/1449 OklSz.); a *mezee*, *-mezee* alak előfordul 1236-ban és 1408-ban is, továbbá *-mezei*, *-mezey* változata 1206 és 1390 között többször (OklSz.)[2] — Későbbi

[1] Talán fölösleges is mondanom, hogy a γ betűt ebben a dolgozatomban egyszerűség kedvéért előbbre és hátrább képzett zöngés palatális fúvóhangok közös jeléül használom; ugyanígy a χ betűt zöngétlenek közös jeléül.

[2] A *mező* és a *Mezechtelen-* szó összetartozásáról l. MELICH: NyK. XLIV, 345; — vö. CzF.: *mező*.

adat: *Bulsuh* szn. VReg., olv. *Bulcsuγ* ⌣ acc. *Bulsuhut* VReg., olv. *Bulcsuγut* v. *Bulcsuhut* (igenév-voltára nézve l. MELICH: MNy. IX, 325 és *Bulcsú, bocsát* EtSz.)

Magában nincs ugyan meg, de minden bizonnyal volt **voloγ* 'való' igenév; ennek *-d* képzős származéka maradt reánk a VReg.-beli *Numuolohod*, olv. *Nümvoloγod* v. *Nümvolohod* 'Nemvalód' szn.-ben (erről MELICH: MNy. XIII, 52); ennek a *-uolohod*-nak mássa a *volóód* szn. 1171 (JAKUBOVICH: MNy. XIX, 80), amelyet *volood*-nak kell olvasnunk.[1]

A szóvégi *-γ* képzőalaknak szóbelsei megfelelője mind a négy esetben főhangsúlytalan szótag rövid magánhangzója és másik magánhangzó között van. A *-γ* vagy fejleménye két esetben megvan, kettőben elveszett.

De nem kell a *-γ* képzős igenevekre szorítkoznunk, mert hiszen hangfejlődés tekintetében rendszerint nincsen különbség képző vagy rag és jelentés nélküli szóhang között. Régi török jövevényszavaink szóvégi **γ*-jéből ugyanolyan félhangzók fejlődtek, mint az igenévképzőből, pl. bolg.-tör. **opraγ* > ómagy. *oprou*, írva: *Oprou-* 'apró'; bolg.-tör. **inäγ* > ómagy. *ineü*, írva: *ineu* 1252 'ünő' (GOMBOCZ, BtürkL. 37, 136), elvárhatjuk tehát, hogy szóbelsei megfelelőjük is olyan legyen, mint a *-γ* képzőé. A következő esetek azt mutatják, hogy csakugyan úgy is van:[2] bolg.-tör. **äriγ* > ómagy. **erüγ* 'erő' ⌣ de villa *Eruhud* VReg. (MELEGDI JÁNOS: MNy. X, 178; MELICH: MNy. XIII, 52), olv. *Erüγüd* v. *Erühüd*, az **erüγ* szónak *-d* képzős származéka ⌣ *ereenek* 'erejének', *ereeuel* 'erejével' MargL. 9, 22, 184; *ereeuel* 'erejével' DomK. 176; *erey* 'ereje' ÉrdyK. 10 | bolg.-tör. **öd-äγ* > ómagy. **ëdeγ* 'idő' ⌣ *ideeben* 'idejében', *ideeteul, jdeetevl* 'idejétől', *jdeen* 'idején' MargL. 2, 6, 31, 39; *ydee* 'ideje' ÉrdyK. 3 | bolg.-tör. **kapuγ* > ómagy. **kopuγ* 'kapu' ⌣ *-capva* 1283 (MNy. IX, 146), olv. *kápuá* v. *kapua* 'kapuja', *capuat* 'kapuját' GuaryK. 84.

Valamint *mezee*-ből hézagtöltő hanggal *mezeje* lett (első adat: Apath*mezeye* 1345 OklSz.), továbbá *eree, idee, kapua*-ból *ereje, ideje, kapuja*, úgy a következőkben is ugyanilyen változást kell föltennünk: bolg.-tör. **opraγ, *džysnaγ, *š'öpräγ, *šidläγ, *inäγ* > ómagy. **opráγ, *gyisznáγ, *sëpreγ, *széleγ, *ineγ* ⌣ **opràá, *gyisznáá, *sëpree, *szélee* (vö. *-zeley* 1298 OklSz.), **inee* >(későbbi) *apraja, disznaja, sëpreje, szőleje* (vö. *Sceuleye* 1324 OklSz.), *üneje* 'ünője' (vö. *isten-üneje* NySz.).

Mindez adatokból az világlik ki, hogy a szóvégi *γ* hangnak szóbelsei megfelelője főhangsúlytalan szótag rövid magánhangzója és más magánhangzó között *h*-val írt hang (= *γ* vagy *h*) vagy 0 (= mássalhangzó hiánya) volt; az említett

[1] A két *o* fölé húzott vonáskák nem hosszúságot jelölnek, hanem szétválasztó jelek (vö. pl. *halaláál, szentíí* HB.).

[2] A föltett bolg.-tör. alakokra nézve l. GOMBOCZ id. m.

hangtani helyzetben található *j* (ə: *i*) nem közvetlen fejleménye a *γ*-nek, hanem hézagtöltő járulékhang.

Végül hadd álljon itt még egy adat, amelyben eredeti *γ* hang vagy fejleménye a fönnebbiekével azonos hangtani helyzetben van. Ez a *Soluhan* (villa) VReg., olv. *Soluγan* v. *Soluhan* < bolg.-tör. **š'alaγan* v. **š'alγγan* (vö. csag. *tšalaγan* 'brennessel' MELEGDI: MNy. X, 178; EtSz. *csalán* a.; GOMBOCZ, M. tört. nyelvtan. II. r. Hangtan. II. Hangtört.[2] [Kőnyomat]. 65. §).

Ha az *-ó, -ő* igenévképzőnek (azaz a korábbi kettőshangzó félhangzójának) csakugyan általában fgr. (**-k* ⌣) **-γ* lett volna az előzője, akkor a fönnebbiek szerint a HB.-ben nem *terumteve*, hanem vagy *terumtehe*, vagy *terumtee* volna írva. A *terumteve* szó mellé még több *v*-vel való is sorakozik; nevezetesen: *Teteuetlen* (ANON. 38. f.) 'Tetőtlen' (a *tető* szónak ered. igenév-voltára nézve l. CzF.; BUDENZ, MUSz. 212) | *eleven* (első adat: *ellewen* 'vivus' KSzj.) | *merev-* : meg *merewődeek* ÉrdyK. 260; *merevedec* 'obrigeo' MA.; meg*merevít-* GYÖNGY.; *mereven* 'starr, steif', *merevenen*, el-*merevenyednek*, *merevenyít*, *merevenyetse* FAL. (NySz.); *merevën*, *merevén*, *merevént* stb. 'egészen, teljesen' MTsz. (vö. *mered*, *mereszt*) | az összetett *-vány*, *-vény* képzővel valók stb. — Mindezekben a fönnebbiekével azonos vagy eredetileg azonos volt a hangtani helyzet, s a képző alakja mégis más. Azt hiszem, ez valószínűvé teszi azt a föltevést, hogy a mi *-ó, -ő* képzőnknek és változatainak nemcsak egy, hanem két előzője volt. A *-γ* mellett másikul legtermészetesebben a fgr. (**-p* ⌣) **-β*-t tehetjük föl, mert ez megvan valamennyi rokon nyelvben (l. NyH.[6] 81; SETÄLÄ, TuM. 4 kk., 166), s a fgr. **-β-* > m. *-v-* (⌣ *-u*, *-ü*) hangfejlődés nem szorul igazolásra (l. NyH.[6] 38, 45). Ezenkívül megengedhetjük azt is, hogy mind a *-γ*, mind a **-β* képző kétféle eredetű lehet: egyrészt < fgr. **-k* ⌣ **-γ* és **-ŋ* ⌣ **-γ*, másrészt < fgr. **-p* ⌣ **-β* és **-m* ⌣ **-β* (vö. NyH.[6] 35, 38, 45, 47, 82). Szerintem tehát a m. *-ó, -ő*-ben és változataiban mégis csak két vagy több képző egybeesését kell föltennünk, s a *terumteve* szó *-v*-je fgr. **-β*-nek a fejleménye (vagy maradványa, l. 21. l. 3. jegyzet).

2. *-vá* képzővel: *ivtua*, olv. *jutvá* 'jutva'; *-v*-je azonos a *terumteve* szó *-v*-jével, *-á*-ja (< *-á*) latívus-rag (l. SZINNYEI: NyK. XLII, 222).

[Tegyünk föl **-β* helyett próbaképpen **-γ*-t. Ez esetben a fejlődést a fönnebbiek alapján (*u*, *ü* tőséghangzó föltevésével) így gondolhatjuk: **jutuγá*, hasonlóképpen: **oduγá* 'adva', **kətüγe* 'kötve' > **jutuá*, **oduá*, **kətüe* > (hézagtöltő [**β*? >] *v*-vel) **jutuvá*, **oduvá*, **kətüve* > (a második szótag rövid magánhangzójának elvesztével) *jutvá*, **odvá*, *kətve* (*kethwe* ÓMS.) > *jutva*, *adva*, *kötve*. E föltevés szerint tehát a *-va*,

-ve (úgyszintén a *-ván, -vén* és a *-val, -vel*) határozóigenévképző *v*-je eredetileg nem is etimológikus elem, hanem járulékhang lett volna. Ebben elvégre nincsen semmi lehetetlenség; hiszen ilyen eredetűnek tartjuk egy másik formansnak, a *-vá, -vé* ragnak *v*-jét (NyH.[6] 129). Azonban különbség van mégis a két eset között. A *-vá, -vé* ragnak előfordul *v*-nélküli előzője (pl. *gyarlóá, kűé* R., *annyiá, tűé* N.), s a *v*-s alakon kívül van *j*-vel való is (pl. *birójá, feketéjé* R., *lójá, kőjé* N.); a *-va, -ve* stb.-nek ellenben nem fordul elő sem *j*-vel való, sem (magánhangzó után) *v*-nélküli változata (hacsak a HB. *ivtua* szavát nem akarjuk hapax legomenonnak megtéve így olvasni: *jutuá*).

Másik lehetőség az volna, hogy a **-γ* képző a megelőző tőséghangzó kiesésével mássalhangzó-utáni helyzetbe került és ebben a hangtani helyzetben fejlődött bizonyos fokozatokon (**-u̯, *-ü̯ > *-β*) át *v*-vé. Ennek a lehetőségnek fölvetésére az jogosít föl, hogy vannak *v*-k, amelyek ilyen hangtani helyzetben **γ*-ből fejlődtek. Nevezetesen: fgr. **tɜlkɜ ⌣ *tɜlγɜ-* (vö. md. *tolga* 'toll' stb. NyH.[6] 25) > *tolvam, tolvat* 'tollam, tollat', *tolyva, tolyvát* 'tolla, tollát' MTsz. | osztj. *pōγəl* 'falu' stb. (hangátvetéssel, NyH.[6] 153) ⌣ *falvak, falva* | vog. *tārγ'* 'daru' (NyH.[6] 138 ⌣ *tārγ-*) ⌣ *darvak* | bolg.-tör. **ilăγ* (Gombocz, BtürkL. 111) > ómagy. **ileγ*, analógiás tőséghangzóval **ileγe- > *ilγe- > ülve-* (vö. *uluues* 1055, *Wlues* 1211, *Vlwes* 1229 stb. OklSz.) > *ölyv-*. — A fgr. **tɜlγɜ-* a magyarban nemcsak *tolv*-vá, hanem *toll*-á is fejlődött. A rokon nyelvek tanúsága szerint ugyanilyen eredetű a következő szavak *ll*-je is: *mell* (vö. lpN. *melᵉgå* stb.), *váll* (vö. lpN. *ualᵉgi* stb.), *hallad* R. N. (vö. f. *kulke-* 'jár, halad' ⌣ *kulje-* < **kulγe-* stb.) (NyH.[6] 31, 134, 144). Az utóbbi szó *ll*-je később megrövidült: *halad*. Ilyen **lγ*-ből fejlődött *l* van ezekben is: *gyalo-g* (vö. md. *jalga, jalgo* stb.), *válik* (vö. md. *valgo-* stb.), *nyál* (vö. md. *nolga* stb.) (NyH.[6] 29, 149, 154). Az a mássalhangzó, amely a *v*-vé fejlődött **γ*-t megelőzte, mindenik esetben liquida, mégpedig egy szó kivételével *l* volt. Ha tehát a határozó-igenevek képzőinek *v*-jét **-γ*-ből eredeztetjük, azt kell föltennünk, hogy a **-γ > -v* fejlődés a liquidán végződő igék igeneveiben ment végbe, s a *v*-s alak ezekből terjedt át a többibe. Ennek a lehetőségét nem akarom kétségbe vonni; de azt hiszem, szükségtelen ilyen magyarázathoz folyamodnunk, mikor ott van a fgr. **-β* képző.]

3. *-ni* képzővel: *elnie, ovdonia, ketnie, iochtotnia*, olv. *élnie, oudoniă* 'oldania', *kĕtnie* 'kötnie', *joktotniá* v. ? *joχtotniă* 'iktatnia' azaz 'juttatnia'.

4. *-g* képzővel: *vilag, vilag*bele, olv. *világ*. Alapszava a *villog* (*villag* NySz.), *villan, villám, villámik* v. *villamik* 'fulgeo, fulguro; blitzen' NySz., *villámodik* v. *vilámodik* 'virradni kezd, pitymallik, hajnalodik' (MTsz.) stb. szavak alap-

szavával, ill. gyökerével azonos. A *-g* képzőre nézve l. értekezésemet: NyK. XLVI, 161; a képző előtti magánhangzó megnyúlás útján *á*-ból lett, úgy mint pl. az azonos képzésű *virág* szóban (vö. még: *szakadát* MTsz. < *szákádát* [*zakadat* 1055 stb. OklSz.] < **szokodát*).

5. *-ál* képzővel: *halal*nec (kétszer), *halal*aal, *halal*ut (kétszer), olv. *hálál-*.

6. *-éd* képzővel: *seged*, olv. *segéd* 'juvamen, adjutorium; hülfe, zuflucht, beistand' NySz. A szó Kénoson (Udvarhely m.) ma is él 'segítség' jelentésben (Nyr. XXXIV, 106). — Az *-éd* képző más származékban nem fordul elő.

Az *-ál* és az *-éd* képző *-á*, *-é*-je az *-ás*, *-és* képző magánhangzójával azonos, az *-l* és a *-d* kicsinyítő utóképző.

7. *-lm* (*-ulm*, *-olm*, *-ilm*, *-elm*): *nugulm*abeli, olv. *nyugulm-* 'nyugalom' a *nyugu-* alapszóból (vö. *nyugovó*, *nyugoszik*, *nyugodalom*, *nyugtat*, *nyugat*, *nyughatatlan* stb. NySz.; *elnuguz*ik Serm. Dom. II, 277; *mëg-nyugot* v. *-nyugut* 'megnyugoszt', *nyuguszom*, *nyugusznak* MTsz.); — a *nyugulm* alak oklevelekben is előfordul (*Nugulm* szn. 1221 kétszer, *Nyugulm*fa 1328/1388; szárm.: *Nyugulmad* hn. 1359 OklSz.); rendes hangfejlődés útján *nyugolm* lett belőle (első adat: *nugolm* oztol 1293 OklSz.; l. NySz.), ebből pedig analógia útján lett *nyugalm-* (és *nyugolom*-ból [NySz.] *nyugalom*)|| *hotolm* 'hatalom' (vö. *Hotolmos* szn. 1240 k. OklSz.); a *hot-* > *hat* alapszó jelentésére nézve vö. nem *hath* 'non potest' Serm. Dom. II, 558; *hat* auag tart hatalmat 'habet potestatem' uo. 694; ky nelkewl hembery teredelmesseg semyt nem *hat* 'nihil potest' JókaiK. 5; *hacz* mondanod 'potes dicere' Serm. Dom. II, 500; nem *hać* eg fürtöt feierre tènned . . . 'non potes unum capillum album facere . . .' MünchK. 22; mindenható || *kegilm*et, *kegilm*ehel, olv. *këgyilm-* 'kegyelem' a *kegi-*, olv. *këgyi-* 'kegyelmez' igéből (l. **kegid-* 22. l.); változata az ÓMS.-ban *kegulm*, olv. *këgyülm* v. *këgyölm*; fejlődése: *këgyilm* > **këgyëlm* > (analógia útján) *këgyelm* (vö. *kegelm*, *kegyelm* NySz.) || *scerelm*es, olv. *szerelm-* 'caritas, dilectio; liebe' NySz.; tőséghangzóval: ANON. 17. f.: *zerelmu*; alapszava a *szeret* igebeli *szere-*, amelynek másik névszói származéka: *szeret* 'amor, dilectio; liebe' NySz.[1]

8. *-t*, *-tv* (*-otv*, *-etv*) képzővel: *chol*tat, olv. *χolt-* 'holt-'; alapszava magában a HB.-ben is megvan: *holz* 'halsz (meg)' || *kinzotv*iatwl, olv. *kínzotv-* 'kínzás'; alapszavát l. fönnebb: 25. l.) || *intetv*inec, olv. *intetv-* 'monitum; anéiferung' NySz. az *int* 'hortor, adhortor, exhortor, consvadeo' (NySz.), 'instigo' (Ponc. hist.: RMKönyvtár V, 161) igéből (ennek eredetibb *imt*

[1] Négy adat: a BodK.-ből, az ÉrdyK.-ből, BORNEMISZA Énekes Könyvéből és PÁZMÁNY Prédikátzióiból. SIMONYI Nyr. XXXVI, 248 szerint ebben a „négy adatban *szeret* alkalmasint csak hiba e h. *szeretet*." Én szerintem nincs okunk rá, hogy hibának tartsuk.

alakja legelőször a JókaiK.-ben fordul elő: *ymt-* 79, 104, 117) || *ildetu*itvl, olv. *ildetv-* 'persecutio; nachstellung' NySz.; alapszavának (*ilde-*), amely magában nem fordul elő, *-z* képzős származéka: *yldez-*, *yldőz-* (NySz.), *üldöz*.

Kinzotv-, *intetv-* és *ildetu-* csak a HB.-ben fordul elő. De vannak más ilyen képzésű szavak a GyulS.-ban (*ielenetu*iben, *nemzetui*), a KT.-ben és szalagjain (*kezdetu*itul, *scilete*[*t*]*vi*), és ma is él: *hitves*. — Ezek közé tartozik a KTSz.-nak *latocuben* szava is, amelyet NAGY GYULA betűzött ki így (Akad. Értes. VI, 26), ZOLNAI pedig Nyr. XXIV, 115 hozzátette: [*lacotuben* ?]. Az érthetetlen szót legújabban GOMBOCZ tette érthetővé, aki a harmadik szótag *c*-je helyett *t*-t olvasott: *latotuben*, azaz 'látatban' (M. tört. nyelvtan. III. Alaktan. [Kőnyomat]. 115. §). Ő az *u*-t olyan képzővégi magánhangzónak tekinti, amilyen pl. az ANONYMUS-beli *almu*, *zerelmu* véghangja. Én a *latotu-* alakban olyant látok, amilyen a HB.-beli *kinzotv-*, tehát az egész szót így olvasom: *látotvben*. (A mássalhangzó-torlódáson a nyelvtörténet ismerője nem akad fönn; vö. *tytkyaban* JókaiK. 26, *titkiat* BécsiK. 12, *ŏreegbdeed* ÉrdyK. 628, *fèièdèlmkednc* BécsiK. 1, *tèrdepluen* MünchK. 68, *syralmban* CornK. 77, *fegyelmben* HorvK. 241, *vezedelmnek* DöbrK. 255, *restb* DöbrK. 328, *feyerbseges* TelK. 362 stb.). Így tisztáhan volnánk a szóval, ha nem fordulna elő néhány sorral alább egy más raggal ellátott alakja, amelyet NAGY GYULA így olvasott: *latocuet* (ZOLNAI cikkében megkérdőjelezve). Ha mármost ebben is *t*-t olvasunk *c* helyett, ezt a lehetetlen alakot kapjuk: *latotuet*. Ezen a bajon segít a KTSz.-nak fényképe. NAGY GYULA ugyanis az eredeti írást betűzgette, az pedig nagyon el van fakulva; a fényképe többet láttat. Ezen még szabad szemmel is látni, hogy az utóbbi szóban az *u* és a *t* betű között nem *e*, hanem *o* betű van, tehát NAGY GYULÁnak *latocuet* betűsora helyébe ezt tehetjük: *latotuot*, olv. *látotvot* 'látatot.' — De ebben az alakban is szemet szúr valami. A későbbi *-ot* végű tárgyesetek u. i. a KTSz.-n még *-ut* végűek: *scobodsagut*, [*bi*]*sunsagut*, *vymad sagu*[*t*], [*vi*]*lagut*; e szerint a későbbi *látatot* (NySz.) előzőjének nem így kellene lennie: *latotuot*, hanem így: *latotuvt*, *latotvut* v. *latotuut*, olv. *látotvut*. Hogy nem így van, hanem *o*-val, annak még keresnünk kell a magyarázatát.

A *-tv* képzőalak csakis szó belsejében fordul elő. A tulajdonképpeni névszóképző a *-v* (azonos a *terumteve*-beli *-v*-vel); a *-t* eredetileg az igetőhöz tartozott, de a nyelvérzék idő jártával egységes névszóképzőnek érezte a *-tv* hangpárt, illetőleg az **-átv* (> *-otv* > *-atv*), *-etv* végzetet, s mikor a *-v* elveszett, a megmaradt részbe értette bele az egésznek a funkcióját. A legrégibb *-v*-je-vesztett alak: *zakadat* 1055 (kétszer, OklSz.), olv. *szakádát*.

9. *-t, -tt* képzővel: *odut*, olv. (magában ejtve) *odut* v. *odutt* 'adott' (igető: *odu-*; l. *odutta* 37. l.) || *tilúvt*, olv. (magában ejtve) *tilvut* v. *tilvutt* 'vetitus, interdictus' a *tiluv-*, olv. *tilvu-* igetőből (24. l.) || *unuttei*, olv. *ünütt-* 'electi' (így az eredetiben, l. RÉVAI, Antiqu. 42; RMNy. I. k. I. db. XCIX. l.; ZOLNAI, Nyelveml. 52). — Alapszaváról RÉVAI Antiqu. 317 ezt mondja: „Quare nostrum *önöttei* genuine *beatos suos* valet, quos exemplar Latinum *electos* dicit. Sed auditur apud nos quoque, licet rarius, in nonnullis tantum partibus, idem hoc vocabulum, significatione aliquantulum translata: *meg nem önött*, non successit, non ex voto cessit; genuine vero, non est beatum; quasi diceretur, non pertigit ad beatitatem, ad statum affluentiae, quae optabatur." LEHR ALBERT szerint ezek az alakok élnek néhutt: *önik, megönik* 'megered, megfogódzik, kapaszkodik, erősödik, üdül, nyersül, nekiveszi magát' stb., pl. *Önik* ám már a kukorica! De szépen *megönött* ez a csemete! (Állatról:) Majd *megönik*, ha most poszka is. — *Meg* nem *önött* 'nem sikerült, nem sült el, meghiúsult' stb. — *Megönődik.* (MNy. V, 361). RÉVAInak is, LEHRnek is a 'boldog, boldogult' jelentés lebegett a szeme előtt, és ez volt az *unuttei* és az *önik* közötti kapocs. Hiszen igaz, hogy a HB. szavát lehet a 'boldogultjai' szóval is értelmezni; de a HB. befejező szakaszának latin eredetijében „inter sanctos et *electos* suos" van. A fordítás meglehetős pontos. Ha a fordító egy kis szabadsággal élve az *electos suos* helyett *beatos suos*-t akart volna magyarul mondani, akkor a *bovdug* szóval élt volna, amelyet a HB. főrészében használt (*bovdug* michael archangelt). De ő e helyett *unuttei*-t írt; ezt tehát az *electos suos* pontos fordításának kell tartanunk, alapszavát (*unu-*) pedig átható igének, amelynek jelentése: 'eligo, választ, kiválaszt'. Ez az alapszó e szerint semmi kapcsolatban sincs a RÉVAI és LEHR idézte *önött, önik* szóval.

10. *-ság* képzővel: *birsag-*, olv. *bírság-* 'judicium' a *birsagnop* 'dies judicii' összetételben (17. l.); ez és a *bíró* szó mutatja, hogy a *bír* igének 'ítél' jelentése is volt || *uimadsaguc*, olv. *vimádság-* 'imádság' (még később is előfordul *v*-vel: *vymad sagu*[*t*] KTSz., *vymadsag-* JókaiK. 6, 50); alapszavának (*uimad-*, vö. *vymad*uan JókaiK. 53) régente 'oro; beten' jelentése is volt (vö. *uimaggomuc, uimaggonoc* és NySz.), s Kis-Küküllő megyében, Ádámoson *immád* alakban ma is a. m. 'imádkozik' (Nyr. XXXIII, 245). — A képző a HB.-ben fordul elő legelőször, mégpedig — mint látjuk — már illeszkedve (vö. még: *uruzag-* 34. l.); — illeszkedés nélküli későbbi adatok: *agg sig, aleth seg* BesztSzj.; *alkolmasseg, alazatus segh-* Serm. Dom. II, 339, 515; *kazdagsegh, dragalatussegh, magassegh* BécsiK. 13, 51, 61; *irgalmassegő* AporK. 41 stb.)

2) Névszóból képzettek.

1. KICSINYÍTŐ KÉPZŐKKEL: a) *-k* képzővel: *turch*ucat, olv. *turk-* 'torok'; alapszavának (*tur-*) megfelelői: vog. *tor, tur* 'torok', osztj. *tür* ua. (NyH.[6] 89) || *lelic*, olv. *lélik* 'lélek', *lilki* 'lelke'; az alapszó (*leli-, lil-*) megfelelői: vog. *ləl, lìli* 'lélekzet, lélek', osztj. *lìl* 'lélekzet' stb. (NyH.[6] 30, 89); ezzel az alapszóval azonos a *Lél* személynév (JAKUBOVICH: MNy. XIV, 225).

(Kicsinyítő *-k* nélkül van meg a *fészek* szó alapszava: *feze*, olv. *fésze*).

b) *-v-* ◡ *-u̯*, *-ü̯* képzővel: *eleve* 'primum' (a HB. után következő Sermo-ban; tkp. 'elé'), olv. *elev-* ◡ *eleut*, olv. *eleü̯-* 'elő' (*eleut* 'előtt'); vö. *eleuui* humuk 1055 OklSz., olv. *elevi* (tővéghangzóval) 'elő'; — alapszavuk *ele-* (vö. osztj. *ìl* NyH.[6] 37, vog. *ēl-, ɛ̄l-* uo. 124 stb.) || *chomuv*, olv. χ*omu̯* 'hamu'; alapszava χ*omu-* (vö. osztj. χ*ōi̯əm*, vog. χ*ūl'ᵻm* stb. BUDENZ, MUSz. 86; NyH.[6] 136); az *-u̯* képző mássa a későbbi nyelvben *-v-* alakban van meg: *hamva, hamvas, hamvad, hamvaz* || *keseruv*, olv. *keserüü̯* 'keserű'; alapszavának (*keseru-*) megfelelői: vog. *kβäš'ər-* ebben a származékban: *kβäš'ərtaχt-* 'keserűnek érzik', f. *katkera, kitkerä* stb. NyH.[6] 150; az *-ü̯* képző mássa a későbbi nyelvben *-v-* alakban van meg: *keserv-, keserven* NySz. (valószínűleg így olvasandó az ÓMS.-beli *keseruen* is), *köserven* MTsz., *keserves* (a *-v-* ◡ *-u̯* képző nélküli alakból való származékok: *keserít, kesernyés* stb.)

Erről a képzőről, amelynek későbbi szóvégi fejleménye *=ó, =ő* ◡ *=ú, =ű* (> *=u, =ü*) NyK. XLIV, 114 azt tettem föl, hogy fgr. (*-k* ◡) *-γ-ből fejlődött. Most a *-v-* ◡ *-u̯* és a *-vä* igenévképzőnél fönnebb elmondottakra támaszkodva azt gondolom, hogy itt is egynél több fgr. előzőt, tehát két vagy több képzőnek egybeesését kell föltennünk. Nevezetesen fgr. (*-m* ◡) *-β-re gondolhatunk, úgyhogy pl. a *savó* szót a md. *šap'ama*, f. *happame-* 'savanyú' szóval teljesen azonos elemekből állónak tarthatjuk. (A md. *-ma* és a f. *-me-* képző-voltára nézve vö. cser. *šopo* 'savanyú' NyH.[6] 27, — a szóvégi megfelelésre nézve pedig vö. pl. vog. *βɛləm*, osztj. *u̯ēləm*, md. *uďem'e*, f. *ytime-* ◡ *velő* NyH.[6] 37). — Ennek részletes tárgyalásába e helyütt nem bocsátkozhatom bele.

c) *-r* képző van a *keseruv* szó alapszavában (*kese-ru-*); ennek származék-voltát a votj. *köš* 'keserű, fanyar' és a cser. *kàtš'ə* 'keserű' stb. (NyH.[6] 93, 150) bizonyítja. — Az *-r* képzőre nézve l. BUDENZ, UA. 294; NyH.[6] 93; GOMBOCZ: MNy. XX, 61.

2. *-s* N. POSSESSORIS-KÉPZŐVEL: *scerelmes*, olv. *szerelmes* 'carus, amatus, amabilis' NySz.; alapszavát l. fönnebb: 30. l. — Mint nőnév: *Serelmes* 1141—61 (OklSz.); — ANON. 17. f.: „ . . . nominaverunt locum illum amabilem, quod interpretatur in lingua eorum *zerelmes*, eo quod multum dilexerunt illum

locum . . ." || *muncas*, olv. *munkás* 'laboriosus; mühevoll' NySz.; a *munka* szónak régente 'labor, tormentum; mühe, pein' jelentése is volt (NySz.)[1]

3. *-i* N. POSSESSI-KÉPZŐVEL: *munhi*, olv. *münyi* 'mennyei' (*munhi uruzag-* 'mennyei ország [mennyország]'; később is előfordul: *menyey orzagh-* JordK. 396); a *munhi* alaknak későbbi (szintén *e*-nélküli) mássai: *meńńi* BécsiK. 136, *meńńí* MünchK. 86, *meńńi* DöbrK. 313, *mennyi* Born: Préd. 27. — Mondanom sem kell, hogy a *münyi*, *mënnyi* alakok az eredetibbek, a *mënnyei* pedig valamiféle analógiás alakulás. (SZARVAS GÁBOR tévedett, mikor Nyr. XVI, 421 *mënnyei*-ben és társában, a kódexekbeli *szűzei* 'szűzi'-ben az *e*-t megőrzött tőséghangzónak tartotta.)

4. *-ság* N. ABSTRACTUM-KÉPZŐVEL: *uruzag-*, olv. *uruszág-* 'ország'; alapszava *úr* (⌣ *uru-*, *uro-*, vö. Οὐροὺμ KINNAMOS NySz., *urot*, *uromc* HB.; a *-ság* képző, amely ezen kívül csak a *jószág* szóban van meg, a *-ság*-nak nyelvjárási változata (l. GOMBOCZ: MNy. XX, 62; MELICH: MNy. XXI, 52).

5. *-nyi* képzővel: *menyi*, olv. *mënyi* 'mennyi'; alapszava *me-*, olv. *më-* (= *mi* 'quid'; vö. *mene*, *menî*, *mynee*, *mini* stb. 'quantus, quot; wie viel' NySz.; *menye*, *menyé*, *minyi* 'mennyi' MTsz.); a *-nyi* képzőről MÉSZÖLY: NyK. XL, 298; EtSz. I, 193.

6. NÉVMÁSKÉPZŐKKEL: a) *-ü* képzővel: *w*, *wt*, *uvt*, olv. *üü* 'ő'; *miv*, *tiv*, *iv*, olv. *miü*, *tiü*, *iü* 'mi, ti, ő'. A képzőt, mint NyK. XLV, 290 említettem, azzal az osztj. *-χ*, *-ü* ⌣ vog. *-γ*, *-β* névmásképzővel azonosíthatjuk, amely pl. a következő személynévmásokban van: osztj. *lóχ*, *lóü* 'ő', *ləχ*, *ləü* 'ők', vog. *nɛ̮γ* 'te', *täβ* 'ő' (NyH.[6] 100, 110). Az *'w* bunet': *'iv* uimadsaguc-' világosan mutatja, hogy a mai egyes- és többesszámi *ő*-ben (vö. 'az *ő* bűnét': 'az *ő* imádságuk') két névmás-alak esett egybe.

b) *-ly* képzővel: *wl*, olv. *uly* 'oly'; alapszava az *oz* 'az' névmás *o*-jának (17. l.) változata. A *-ly* képző a vog. *-l'*, *-l'e* végzetre emlékeztet, amely pl. a következőkben van: *təməl'* 'ilyen', *tăml'e* 'olyan' (vö. *tə* 'ez', *tă* 'az' és osztj. *tămᵊ* 'ez, emez', *tomᵊ* 'az, amaz' NyH.[6] 100), de hogy a kettő összetartozik-e, az kérdés. Ennek a vizsgálatába itt nem bocsátkozhatom bele.

c) *-gy* képzővel: *hug* (9-szer), olv. *hugy* 'hogy, ahogy' (vö. *hug* KT., JókaiK. 2, 3). A kötőszó, mint tudjuk (l. SIMONYI, MKöt. II. 14), azonos a névmási eredetű *hogy* kérdő határozószóval. Alapszava a *hol*, *hul* (NySz.), *hun* (NySz. MTsz.), *honnan*, *hunnan* (MTsz.), *hová*, *huá*, *huva* (MTsz.) stb.-beli *ho-*, *hu-*; a *-gy* képzőnek megfelelői: zürj. *-dź*, *-dźi*, votj. *-ź*, *-źi*, *-źį*, cser. *-źe* ezekben: zürj. *kudź*, *kidźi*

[1] A szlávságban, ahonnan a szót átvettük, szintén 'gyötrelem, fáradság' volt a jelentése (l. MELICH, SzlJöv. I: 2, 344).

'wie', votj. *kiźi* ua., cser. *kuźe* ua.; votj. *oź*, *oźi*, *oźi* 'so, also' (Setälä: FUF. II, 229; SUS. Aik. XXX_5, 23; Wichmann, Wotj. Chrest. 74, 89).

V. Képzőszerű jelek.

1) A többes szám jelei.

1. *-k*: *kic*, *mic*, olv. *kik*, *mik* | *ozvc*, *szentucut*, *gimilcic*tul, olv. *ozuk* 'azok' *szentük*üt 'szenteket', *gyimilcsik*tűl 'gyümölcsöktől (-ből)'. — A tővéghangzó fölső nyelvállású.

2. *-i*, *-ei*: *bratym*, olv. *brátim* 'fratres mei' (l. NySz.) | *kinzotvi*atwl, olv. *kínzotvi*átüül 'kínzásaitól' | *szenti*i 'szentjei' || *intetvi*nec, *ildetui*tvl, olv. *intetvi*nek 'intéseinek' azaz 'biztatásainak', *ildetvi*tűl 'üldözéseitől' < **intetvi*i-, **ildetvi*i- (személyraggal, úgy mint *szenti*i, 41. l.), egybeolvadással vagy talán inkább haplológiával || *feleym*, *unuttei*, olv. *feleim* 'proximi mei' MA., *ünüttei* 'electi sui'. (Az *-i* rövidségére vagy hosszúságára nézve l. fönnebb 8—9. l.)

A HB.-ben tehát a birtokos személyragokkal járó többesjel legrégibb (*-i*) alakja mellett előfordul már a másodfokú (*-ei*) is. (Az utóbbira és irodalmára nézve l. cikkecskémet: MNy. XVIII, 201). Az egyesszámi 3. személy ragjának a több-birtokú paradigmába való behatolása, mint tudjuk, az egyessz. 3. szem. alakban kezdődött, s ebből terjedt át az *-á* (>*-a*), *-e* a többi alakba. Az egyessz. 3. személybeli **-ái*, *-ei* minden bizonnyal már régen megvolt a HB. kora előtt, mert az átterjedés természetesen nem kezdődhetett azonnal, hanem csak idő múltával (valószínűleg jókora idő múltával), a HB.-ben pedig már van 1. szem. alak (*feleym*).

Az *-i* többesjelt láthatjuk a *miv*, *tiv*, *iv*, olv. *miü*, *tiü*, *iü* 'mi, ti, ő' személynévmásokban is, úgy mint Budenz, UA. 312, de nem egészen azzal a fölfogással. Az egyes- és a többesszámi névmás-alakok magánhangzóinak viszonya olyan, mint pl. ezeké: zürj. *me* 'én', *te* 'te': *mi* 'mi', *ti* 'ti'; md. *mon*, *ton*, *son* 'én, te, ő': *miń*, *tiń*, *śiń* 'mi, ti, ők' (NyH.[6] 102). — Máskép Melich: MNy. IX, 299, 337, 340; a többesszámi *-i* eredetéről való nézetét l. MNy. XIV. 230 és az én ellenvetéseimet: NyK. XLVI, 150.

2) Mód- és időjelek.

1. Jelentő mód, jelen: jel nélkül: *a*) a praesenstő a csonka igetővel azonos alakú: *lat*iatuc (kétszer), *holz*, *zocoztia* (ebben az összetett igealakban: *mige z. vola*), *mulchot*ia, *tumet*ivc, olv. *lát*játuk, *hol*sz, *szokosztj*á, *múlχot*já, *tümet*jük 'látjátok, halsz (meg), szakasztja, múlhatja (=kerülheti el), temetjük.'

b) a praesenstő a csonka igetőtől eltérő alakú: *vog*muc

(3-szor), *uogmuc*, olv. *vogymuk* 'vagyunk' (vö. *vol-*, *uol-*, *uolo-*: *vola*, *uola* 'vala', *uolov* 'való').

2. JELENTŐ MÓD, ELBESZÉLŐ MULT: *a*) *=á-*, *=é-* ⌒ *=á*, *=e* jellel: *hadlaua*, *terumteve*, *feledeve*, *veteve*, olv. *hadlává*, *terümtéve*, *feledéve*, *vetéve* 'hallá, teremté, feledé, veté' | *munda*, *vola* (kétszer), *uola*, *engede*, *mente*, olv. *mundá*, *volá*, *engede*, *mente* 'monda, vala' stb. | *evec* (3-szor), *horoguvec*, olv. *ëvék*, *horoguvék* 'haraguvék'; ezekben a praet. jele és a személyrag (**-i̯-k* NyH.[6] 117) eleje egybe van olvadva, s a veláris szóban nem történt meg az illeszkedés. (Egyes-egyedül a JókaiK.-ben fordulnak elő *=ék* helyett *=ák* végű alakok, pl. *meg yzanyudak* 22, *lakozak* 27, *czudalcodak* 33, *meg haraguuak* 54).

b) *=ó* jellel: *tilutoa*, *mundoa*, olv. *tilutóá* 'tiltá', *mundóá* 'mondá'; az *=ó* jel *=á*-ból fejlődhetett (8. l.).

c) *-ü̯* jellel: *levn*, olv. *lëü̯n* 'lőn' a *lë-* tőből (vö. *lë-sz-*, *lë-het*). — Még nemrégiben is (Klebelsberg-Eml. 147) másképmagyaráztam, t. i. **-i̯* praet.-jellel: **lëi̯n* > *lén* > *lőn*. Fölfogásom megváltoztatására az kényszerített rá, hogy az **-i̯* praet.-jellel sehogy sem boldogulunk a megfelelő veláris alakok magyarázatában, amilyenek pl. *yum*, olv. *iúm* 'ivám' JókaiK. 153, *el alvm*, olv. *elalúm* 'elalvám' DöbrK. 17, *mëgharagunac*, olv. *mëgharagúnak* 'megharaguvának' BécsiK. 54, *ywtok*, olv. *iútok* 'ivátok' ÉrdyK. 309, *ńvgom*, olv. *nyugóm* 'nyugvám' DöbrK. 517 stb. Ezeknek megmagyarázására teljesen alkalmas KRÄUTER FERENCnek az a föltevése, hogy az **-i̯*-n kívül **-u̯*, *-ü̯* praet.-jel is volt a magyarban (NyK. XLII, 317 kk.). Ennek palatális alakját láthatjuk a HB.-beli *levn* azaz *lëü̯n* igealakban és ennek egykori megvoltát tehetjük föl a többi palatálisban is, amilyenek: *tők*, olv. *tők* 'tevék' KazK. 118, *vől*, olv. *vől* 'vevél' DöbrK. 505, *vűn*, olv. *vűn* 'vive' MünchK. 61, *hűnec*, olv. *hűnek* 'hivének' NádK. 499, *fekewk*, olv. *fekők* 'fekvém' JókaiK. 74 stb. (PÁNITY V.: NyK. XLII, 183—218, KRÄUTER uo. 319). — Kettőshangzós alakot a HB.-beli *levn*-ön kívül még egyet tudok biztosat: *hyőn*, olv. *hiü̯n* 'credidit' TelK. 32 (l. fönnebb 20. l.); ismerek még egynéhány *yv*, *yő*, *yw*-vel írt alakot, amely két más kódexben fordul elő (NyK. XLII, 209 és *hyvk* DöbrK. 203), de e betűpárok hangértékének nem jártam a végére. — Mind az **-i̯*, mind az **-u̯*, *-ü̯* praet.-jel eredetileg igenévképző volt. (A tempus-tövek eredeti mivoltára nézve l. BUDENZ, UA. 351; SETÄLÄ, TuM. 166).

KRÄUTER még azt mondja: „Máshol részletesen kifejtendő véleményem szerint a HB. 'teremtője' jelentésű *terumteve* szava [amelyet ő így olvas: *teremteü̯e*, nyilván elírással e h. *terümteü̯e*] ízről-ízre megegyezik alaktani elemeire a 'teremté' jelentésű *terumteve* szóval." Továbbá: „Elegendő bizonyíték híján egyelőre csak jelzem azt a véleményemet, hogy az *adók*, *kérők*, valamint *tevők* (< *tők*) egy korábbi praeteritum-

típusnak a maradványai, s hogy ezeket a HB. *hadlava*-féle alakjainak a segítségével gondolom megfejthetőknek." (NyK. XLII, 332). — Ezt a nézetét eddigelé nem okolta meg részletesen, azért nem szólhatok hozzá. Csupán azt akarom megállapítani, hogy **-u̯*, *-ü̯*-jeles praeteritumuk, úgy látszik, csupán *v*-tövű igéknek, mégpedig azok közül is csak olyanoknak volt, amelyeknek *v*-je *-sz*-szel vagy *-sz*-szel és *-d*-vel váltakozik, s amelyeknek a paradigmájában más különlegességek is vannak.

3. Jelentő mód, mult: *-tt* jellel: *odutta*, olv. *odutta* 'adta' ebben az összetett igealakban: *odutta vola* (l. alább); olyan (teljes tővel való) alak, mint pl. ezek: *latotta* 'látta' MargL. 204, *latottak* 'látták' uo. 193, *meg halgatotta* 'meghallgatta' ÉrdyK. 483 stb. (Simonyi, TMNy. I, 235.) — Vö. *odut* (32. l.)

4. Jelentő mód, jövő: *-nd* jellel: *emd*ul ɔ: *eind*ul (7. l.), olv. *ëi̯nd*ül 'eendel.' (Máskép Budenz: MNyszet V, 400; Simonyi: NyK. XVI, 260; Mészöly és Simonyi: Nyr. XXXVII, 295; Kräuter: NyK. XLII, 334; Erdélyi: MNy. X, 128; NyF. 71 : 39; Simonyi: Nyr. XLVIII, 46).

5. Jelentő mód, összetett igealakok: *a*) *mige zocoztia vola* (l. fönnebb: jelen és elb. mult); — *b*) *odutta vola* 'dederat' (a HB. után következő Sermo-ban) (l. fönnebb: mult és elb. mult).

6. Föltételes jelen: *-nëi̯* jellel: *eneyc*, olv. *ënëi̯k* 'ennék' az *ë-* tőből (vö. *ë-szik*, *ë-tet*). A módjelnek ezzel az eredetibb, kettőshangzós alakjával a KT.-ben is találkozunk: *lelhetneync*. — Az *eneyc* alakban a módjel kettőshangzója és a személyrag (**-i̯·k* NyH.[6] 117) eleje egybe van olvadva (vö. elb. mult: *evec*, *horoguvec*; — figyelemre méltó, hogy ezekben már hosszú magánhangzó van, a föltételes alakban pedig még kettőshangzó).

7. Fölszólító mód. — Jelének többféle változata és a tővégi mássalhangzóval való összeolvadása fordul elő. Nevezetesen:

a) *zoboducha*, olv. *szoboduχχá* (*szoboduχá*?)[1] 'szabadítsa' <**szoboduχtχá*, a **szoboduχt* igetőből. — Simonyi egy régi értekezésében (NyK. XIII, 149) és TMNy. I, 634 **szoboduχtja* > **szoboduχja* > *szoboduχχa* fejlődést tett föl és később is *-j*-vel magyarázta a *t*-végű igék fölszólító alakjait, úgy mint a többiekét is (A magyar nyelv[2] 410; Die ung. sprache 361). Setälä TuM. 142 úgy vélekedett, hogy: „Uns scheint jedoch eine andere erklärung natürlicher, die uns weder imaginäre auf *-χt* ausgehende stämme noch analogiebildung anzunehmen zwingt. Nach dem tonlosen laute *t* wurde *j* als tonloser palataler spirant (χ′) gehört, also z. b. *szoboduj*tχ′*á*";

[1] L. a 26. lapon levő 1. jegyzetet.

azután a *tχ'*-ből néhány nyelvjárásban *cs*, másokban pedig χχ lett, s ebből később zöngésüléssel *jj* (*taníjja*).[1] Én e munka ismertetésében (NyK. XXIII, 463) a SETÄLÄ föltette (*-j* >) *-χ-t* a *-jt* (< *-χt*)-végű igéken túl valamennyi *t*-végű igére kiterjesztettem, mert szerintem a *bontson, tartson, kiáltson*-félék és az *üssön, kössön, lásson*-félék is könnyebben magyarázódnak régibb **bontχon, *ütχön* stb.-ből, mintsem **bontjon, *ütjön* stb.-ből. Sőt — rámutatva egy nagy nehézségre, amellyel a *-j*-ből való kiindulás jár — megkockáztattam azt a föltevést, hogy a fölszólító mód jelének eredeti magyar alakja nem is *-j*, hanem általában *-χ* volt, s ebből az összes alakulásokat minden nehézség nélkül meg lehet magyarázni. Később a rokon nyelvekre támaszkodva még régibb **-γ*-ből indultam ki (l. NyH.[5] 109, ugyanígy [6]109).

b) *iorgossun, vezesse, bulsassa, bulscassa*, olv. *jorgossun* 'irgalmazzon', *vezesse, bulcsássá* 'bocsássa (meg)'; magánhangzó-megelőzte *t*-végű tövekből **tχ* > *ss* hangfejlődéssel.

c) *keassatuc*, olv. *këátsátuk* (< **këáltsátuk*) 'kiáltsátok'; mássalhangzó-megelőzte *t*-végű tőből **tχ* > **cs* > *ccs* hangfejlődéssel.

d) *helhezie*, olv. *helyhëzje* 'helyezze': **j* > **j* > *i* hangfejlődéssel | *ilezie*, olv. *ílesszje* 'élessze'; hangfejlődés: **sztj* > **sztχ* > **szχ* > **szj* > *szi*.

e) *ovga*, olv. *oudjá* 'oldja (oldozza föl)'; hangfejlődés: **dj* > **dj* [>**di*][2] > *gy* | *oggun, vimagguc* (kétszer), *uimagguc, wimagguc, uimaggomuc, uimaggonoc, kegiggen*, olv. *odjun* 'adjon, *vimádjuk* 'imádjuk' azaz 'kérjük',[3] *vimádjomuk* 'imádjunk' azaz 'imádkozzunk', *vimádjonok* 'imádjanak' azaz 'imádkozzanak', *këgyidjën* 'kegyelmezzen'; ugyanolyan hangfejlődéssel, mint *ovga*, csakhogy magánhangzók között a *gy* (ɔ: *dj*)-nek explozíva-eleme megkettőződött (*ddj*).

f) *legenec*, olv. *lëggyenek*: a *lë-* tőből (vö. *lë-sz-, lë-het*). — Hogy a *v*-tövű igék egy részének (köztük ennek is) a a fölszólító módjában miért van *-gy*, annak az oka még nincs kiderítve.

VI. Igeragozás.

1) Alanyi ragozás.

1. Egyes szám: *a*) 2. személy *-l* és *-sz* raggal: *emdul* ɔ: *eindul*, olv. *ëindül* 'eendel' | *holz*, olv, *holsz* 'halsz (meg).'

b) 3. személy: α) *-n*$_1$ raggal: *iorgossun, oggun, kegiggen*, olv. *jorgossun* 'irgalmazzon', *odjun* 'adjon', *këgyidjën* 'kegyelmezzen.' (A velárisok *=un* végzetének megfelelően *kegiggun*

[1] Később SETÄLÄ Nyr, XLI, 29 más, tagadhatatlanul nagyon elmés magyarázatot kisérelt meg, de ez szerintem (l. NyK. XLI, 237) nem volt elfogadható.

[2] *gy*, ill. *ggy* (ɔ: *dj*, ill. *ddj*) közvetlenül **dj*-ből is fejlődhetett.

[3] Vö. *imád* 'kér' Csallóköz, MTsz. (egy adat).

v. *kegiggin* [olv. *-ün* v. *-in*] alakot várnánk; de e helyett már *-en* [olv. *-ën*] van, mint a hasonló alakokban később és mai napság is. Tudtomra *-ün* v. *-in* végű igealak semmiféle nyelvemlékben sem fordul elő.) — Az $-n_1$ személyrag teljesebb **-i.n* maradványa, ez pedig az *ön* névmással azonos, amelynek *-n*-je képző (NyH.[6] 100, 110, 119).

β) $-n_2$ raggal: *levn*, olv. *lëün* 'lőn'. — A fgr. (alanyi ragozású) praeteritumok egyesszámi 3. szem. alakja legnagyobbrészt ragtalan (= ered. igenévtő, l. Setälä, TuM. 88 — 109 és FUSpr.[2]-omban 122, 123); ilyenek a m. *várt*, *kért*, *vára*, *kére*-féle alakok is (vö. *várta-m*, *kéré-l* stb.). Föltehetjük tehát, hogy eredetileg ragtalan volt az **-u̯*, *-ü̯*-jeles praeteritumbeli egyessz. 3. szem. alak is, vagyis pl. a 'lenni, tenni, venni' igéké így hangzott: **lëü̯*, **tëü̯*, **vëü̯*. A *lëszën*, *tëszën*, *vëszën*-féle praesens-alakok *-n* ragjának (amely eredetileg szintén igenévképző volt, l. NyH.[6] 117) átterjedésével lett azután *lëün*, **tëün*, **vëün* (>*lőn*, *tőn*, *vőn*). E szerint a *lëün* alakban két igenévképző került össze, éppúgy mint pl. a f. *menivät* 'menének' praet.-alakban (*-i* és *-vä*, l. erről Setälä, TuM. 12).

γ) **-i̯.k* raggal (amely pontos megfelelője a vog, *tȩ̈k* 'maga' névmásnak, l. NyH.[6] 117): *eneyc*, *evec* (3-szor), *horoguvec*, olv. *ënëik* 'ennék', *ëvék*, *horoguvék* 'haraguvék', a mód-, ill. időjelnek és a személyrag előrészének összeolvadásával (36., 37. l.)

δ) személyrag nélkül: *vola* (kétszer), *uola*, *munda*, *engede*, *mente*, olv. *volȧ* 'vala', *mundȧ* 'monda', *engede*, *mente*.

2. Többes szám: *a*) 1. személy *-muk* raggal: *vogmuc* (3-szor), *uogmuc*, olv. *vogymuk* 'vagyunk' | *uimaggomuc*, olv. *vimádjomuk* 'imádjunk' azaz 'imádkozzunk.' — A *-muk* rag a fgr. **-m.k* fejleménye, és megfelelői: lpN. *-meᵊk* (alanyi és birt.), md. *-mok*, *-muk* (birt.), *-mk* (al.) stb. (NyH.[6] 112, 116). — A későbbi *vagyonk*, *vagyunk* nem *vogymuk*-ból fejlődött, hanem mind a kettő korábbi **vogyɜmuk*-ból. — L. a birt. *-muk*, *-mk* személyragot (41. l.)

b) 3. személy *-nok* (<**-nȧk*), *-nek* raggal: *uimaggonoc*, *legenec*, olv. *vimádjonok* 'imádjanak' azaz 'imádkozzanak', *lëgyenek*. (A rag eredetére nézve l. NyH.[6] 119).

2) Tárgyas ragozás.

1. Egyes szám 3. személy: *a*) *-ȧ*, *-e* raggal: *odutta*, olv. *oduttȧ* 'adta' | *zoboducha*, *vezesse*, *bulsassa*, *bulscassa*, *helhezie*, *ilezie*, *ovga* (l. fölszólító mód) || *hadlaua*, *terumteve*, *feledeve*, *veteve*; *tilutoa*, *mundoa* (l. elbeszélő mult). A *v*-s alakok szerintem korábbi **hadlȧȧ*, **terümtée*, **feledée*, **vetée*-ből valók, amelyeknek *-ȧ*, *-e* személyragja más igealakokból terjedt át az elb. multba; a *v*-t pedig aligha tarthatjuk egyéb-

nek, mint hézagtöltő járulékhangnak (MNy. XI, 6—7; a *v*-re nézve l. fönnebb 14); a *tilutóà* és a *mundóà* alak hézagtöltő hang nélkül maradt. Legalább úgy látszik, de bizonyosnak nem egészen bizonyos. Mindenesetre föltűnő, hogy *á-à* és *é-e* között van hézagtöltő *v* hang s éppen *ó-à* között, tehát ajakhangzó után nem fejlődött ki. Simonyi Nyr. XXIX, 69 és 164 (jegyzetben) a *zuodus* szóval kapcsolatban azt az ötletet vetette föl, hogy az oklevelekbeli *uo*, *ua*, *ue* írás sokszor talán csak *uuo*, *uua*, *uue* helyett való rövidítés volt. Melich Nyr. XXXII, 409 kk. a *tilutoa*, *mundoa* és a *hazoa* alakokról írván úgy vélekedett, hogy „az *oa* csupán helyesírási sajátság, ahol a *v*-t csupán írásban nem jelölték, valóban azonban a kiejtésben megvolt.“[1] Később elállott ettől a magyarázattól (MNy. IX, 398, 399), de én azt hiszem, hogy a Simonyi és Melich föltette rövidítés kérdésével még foglalkoznunk kell. — Ilyen *hadlaua*, *terumteve*, *tilutoa*-féle praet.-alakok a HB.-en kívül sehol sem fordulnak elő.

b) *-jà* (ɔ: *-i̯à*) raggal: *zocoztia*, *mulchotia*, olv. *szokosztjà* 'szakasztja', *múlχotjà* 'múlhatja' azaz 'kerülheti el' (*tj* ɔ: *ty*, ill. *tty*, vagyis a *t* és az *i̯* már affrikátává egyesült, l. 13).

2. Többes szám: *a*) 1. személy: α) *-uk* raggal: *vimagguc* (kétszer), *uimagguc*, *wimagguc*, olv. *vimádjuk* 'imádjuk' azaz 'kérjük.'

β) *-jük* (ɔ: *-i̯ük*) raggal: *tumetivc*, olv. *tümetjük* 'temetjük' (*tj* ɔ: *tty*, l. 13).

b) 2. személy: α) *-átuk* raggal: *keassatuc*, olv. *këátsátuk* 'kiáltsátok' (nem 'kiáltsatok', mert akkor *keassotuc*-nak volna írva).

β) *-játuk* (ɔ: *-i̯átuk*) raggal: *latiatuc* (kétszer), olv. *látjátuk* 'látjátok' (*tj* ɔ: *tty*, l. 13).[2] — Mind a két ragalaknak *-tuk* eleme azonos a *-tük* birt. személyraggal (41. l.).

VII. Névragozás.

1) Birtokos személyragok.

1. Egyes szám: *a*) 1. személy *-m* raggal: *feleym*, *bratym*, olv. *feleim* 'proximi mei' MA., *brátim* 'fratres mei' (l. NySz.).

b) 3. személy: α) *-á-*, *-é-* raggal (szó belsejében): *halalaal*, *choltat*, *muga* nec, *foianec*, *nugulmabeli*, *gimilce* tvl, *nemenec*, *kegilmet*, *kegilmehel*, *bunet* (3-szor), *timucebelevl*, *testet*, *kebeleben*, olv. *hálálàál* 'halálával', *χoltát* 'holtát', *mugánek* 'magának', *fojánek* 'fajának', *nyugalmábeli* 'nyugalmába', *gyimilcsétűl* 'gyümölcsétől', *nëmének*, *këgyilmét*, *këgyilméhel*

[1] Fölhozott bizonyítékaihoz hozzápótolhatom az Anonymusból ezt: (usque ad fluvium) *Moroua* 35. f. ⌣ *Moroa* 37, 57. f.

[2] Vö. *latyatwkh* Serm. Dom. II, 162.

'kegyelmét, -évél', *bűnét*, *timnücé*beleül 'tömlöcéből', *testét*, *kebelé*ben. (L. még alább *kinzotvia*twl).

β) *-ó-* raggal (szó belsejében): *hazo*a, olv. *házó*á 'házává'; ez a rag *-á-*ból fejlődhetett (8. l.)

γ) *-a*, *-e*, *-i* raggal (szó végén): *terumteve*, *vize*, *feze*, *scine*, olv. *terümteve* 'teremtője', *vize* 'leve', *fésze* 'fészke', *szine* | *lilki* 'lelke' (vö. 9. l.); az *-i* ragalak, mint tudjuk, a későbbi nyelvben és a mai népnyelvben is nagyon közönséges. (L. még alább *szentii*) | (főnévi igenevek): *ovdonia*, *iochtotnia*, *elnie*, *ketnie*, olv. *oudoniá* 'oldania', *joktotniá* v. ? *joχtotniá* 'iktatnia' azaz 'juttatnia', *élnie*, *këtnie* 'kötnie'.

Nevezetes alakok: *kinzotvia*twl és *szentii*, olv. *kinzotviá*tüül 'kínzásaitól'[1], *szentii* 'szentjei'. Ezekben a birtok többségének *-i* jele után megvan még a 3. személy ragja: *-á-*, ill. *-i* (mintha ma így mondanók: 'kínzásai*já*tól', 'szentje*i*je')[2] Ilyen alakok más nyelvemlékben nem fordulnak elő.[3] — Az *intetvi*nec és az *ildetui*tvl szóban már vagy egybe van olvadva a két *-i* elem, vagy elveszett az egyik, a személyrag (35. l.)— Nincs már meg a 3. személy ragja az *unuttei* (35. l.) és a *neki* (6-szor) szó végén sem.

2. Többes szám: *a*) az 1. személy ragja részint eredetibb *-mük*, részint hangzója-vesztett *-mk* alakban van meg: *isemu*cut, olv. *isemük*üt 'ősünket, apánkat' | *uromc* (kétszer), *uromc*huz, olv. *uromk*, *uromk*χuz 'urunk, urunkhoz'. — Azonos az alanyi *-muk* raggal (39. l.). Mind a birtokos, mind az alanyi *-muk*, *-mük* ragnak a magánhangzója magánhangzók közötti helyzetben veszett el. (Elvesztésére nézve természetesen közömbös volt az, hogy a rag után következő magánhangzó ugyanabban a szóban volt-e vagy a vele egybeejtett következő szó elején.) Az *-mk* ragalaknak közvetlen fejleménye a későbbi *-nk*.

b) 2. személy *-tük* raggal: *zumtu*chel, *szumtu*chel, *bennetuc*, olv. *szümtük*kel 'szemetekkel', *bennetük* 'benneteket'.[4] — L. a tárgyas *-átuk*, *-játuk* személyragot (40. l.).

c) 3. személy *-uk*, *-ik* raggal: *uimadsaguc-*, *turchuc*at, *cuzic*un, olv. *vimádságuk-* 'imádságuk', *turkuk-* 'torkuk-', *küzik*ün 'közükön' azaz 'között'. — Az eredetibb alak az *-ik*; ez a későbbi irodalomban is előfordul és több nyelvjárásterületen ma is él. Az *-uk* illeszkedés útján jött létre (vö.

[1] *zoboducha wt . . . pucul kinzotviatwl:* vö. „libera eum ab inferorum cruciatibus" (a Pray-kódexnek egy imádságában: EPhilKözl. XXXIX, 41).

[2] Szinnyei: NyK. XXIX, 126.

[3] Erdélyi L.: NyF. 71 : 62 szerint „összevethető a *szentii* alakkal a nyugati székelységben ma is: ‚dicsőség Istennek és mindön *szentijének*', ünnepi mondókából (Nyikómalomfalva, Udvarhely m. Szabó J.)"

[4] A *bennetuc* szó magyarázatát l. Zolnai Gy.: Budenz-Album 149 és Szómagyarázatok 1; Nyr. XXX, 340. — Vö.: „má rígën invitágotnak *bennünk*" (Vas m. Németgencs Nyr. XXX, 487).

achscin HB. > *asscu*[*n*]- KTSz.; *balatin*, *bolatin* 1055 > *bolotun* ANON. 49. f.; *mortis* 1055 > *Mortus* 1211 OklSz. stb., l. a 11. lapon levő 1. j. és MELICH: MNy. I, 184; IX. 354).

2) Határozóragok.

1. *-n*: *nopun* (3-szor), *cuzicun*, olv. *nopun* 'napon', *küzikün* 'közükön' azaz 'között' | *heon* (kétszer), olv. *héon* 'csupán', a későbbi *héú* (írva *hew* JordK.: RMNy. V, 6a), *hiú* 'inanis, cascus [?], cassus, vacuus' MA. szónak *-ú* képző nélküli *héo-* alapszavából; 'csupán' jelentéssel másutt nem fordul elő | *bennetuc*, olv. *bennetük* 'benneteket' a *bele-*, *bel-* (⌒ *bél* > *bél*) szóból (vö. *en iumhumnok* [így!] *bel bua* ÓMS.) a ragnak teljesebb (magánhangzós) alakjával. (L. még a *-ben* ragot 45. l.)

2. *-t*, *-tt*: *eleut*, olv. (magában ejtve) *eleüt* v. *eleütt* 'előtt' (vö. 33. l.) | *ert* (névutó: *lelic ert*, *lilki ert* 9. l.), *meret*, olv. (magában ejtve) *mérët* v. *mérëtt* 'miért' (elhomályosult összetétel: 17. l.), *erette*, olv. *érëtte* 'érte'. Az *érëtt-*, *ért-* szónak 'helyett' volt az eredeti jelentése; tőszava *ér-* ⌒ cser. *βär*, *βer* 'hely' (*βäreš* 'helyett, -ért') stb. (NyH.[6] 126). — A *-t* > *-tt*-re nézve l. 13. l. 4. j.

3. *-l* (*-ül*): *charmul*, olv. *χármul* 'háromszor'; tőszava: *χármu*, vö. *harmu* 1055 (kétszer) OklSz. (Ma is járja *hármul* 'háromszor' jelentéssel a Dunán túl; l. ezt és több ilyent LEHR cikkében: MNy. IV, 108; a régi nyelvben: *egyel*, olv. *ëggyél* 'egyszer', *thebel*, olv. *tëbbél* 'többször' SIMONYI, MHat. I, 336) | *-twl* (3-szor), *-tvl* (3-szor), *-tul* (határozószóból lett rag), olv. *-tüül*, *-tűl* '-től'; tőszava: *tüü* (vö. Keurus *Tuuh* 1211, Sar*tuu* 1214, 1223 OklSz.), *tű* (vö. Beseney*tu* 1211, Fyzeg*tu* 1240 táján, Canisa*tu* 1251/1255, keuris *tue* 1055 stb. OklSz.) 'tő' || *felevl*, olv. *feleül* 'felől' a *fele-* (⌒ *fél* > *fél*) tőszóból | *-belevl* (határozószóból lett rag), olv. *-beleül* '-ből'; tőszava: *bele-* (l. az *-n* ragot). — Az első kettőben (*charmul*, *-twl* stb.) valószínűleg a puszta *-l* ablatívus-rag (⌒ vog.-osztj. *-l*, NyH.[6] 106) van: *χármu-l*, *-tüü-l*, ill. *-tű-l*. Azért nem vehetjük bizonyosra, mert a *charmul*-t *ú*-val is lehet olvasni, és akkor *χármúl* < **χármuul* fejlődést kell föltenni (vö. *-tűl* < *-tüül*). Semmi sem vall ugyan rá, de elvégre nem lehetetlen, hogy *-tüül* (*-tűl*)-ben is volt valami a szótő és az *-l* között. Kényszerítő okunk nincs sem az egyik, sem a másik föltevésre, csupán a *felevl* és a *-belevl* miatt gondolhatunk rá. Ezekben világosan látni, hogy a *fele-*, *bele-* tő és az *-l* rag között van valami elem. Most, hogy a fönnebb (36. l.) említett oknál fogva a *levn* alakban már nem *é*-ből fejlődött *ő*-t látok, s ennek megfelelően ezeknek az ablatívusoknak *ev* betűpárját is kettőshangzónak (*eü*) olvasom,

természetesen el kell ejtenem az *-ól, -ől, -úl, -űl, -ul, -ül* ragról adott eddigi magyarázatomat (NyH.[6] 126) is.

Ezzel a raggal meglehetős sokat foglalkoztunk (l. az irodalmát: NyH.[6] 126). Megpróbálkoztunk különféle magyarázatokkal, de egyik sem volt teljesen kifogástalan. Nekem most is az a véleményem, hogy ez a rag nem szóból lett, se nem két ragból egyesült. A legrégibb alakok csak a szótőből és a puszta *-l* ablatívus-ragból állottak, pl. **alȣ-l* 'alól', **mellö-l* 'mellől'.[1] De voltak olyanok, amelyekben az *-l* előtt tővégi *u̯* vagy *ü̯* hang volt, pl. **eleü̯-l* 'elől' (vö. *eleu-t*, olv. *eleüt* v. *eleütt* 42. l.), az imént tárgyalt *-tüü̯-l* (**tüülem*, **tüüled* stb.), a *ról-* (*rólam*, *rólad* stb.) előzője: **rou̯-l* (< **rȣγȣ-l* NyH.[6] 128). A két utóbbi nagyon sűrűn fordult elő, ennélfogva meglehet, hogy hatottak az olyan alakokra, amelyekben az *-l* előtt rövid tővéghangzó volt, s így lett pl. **alȣ-l*, **mellö-l*-ből **alou̯l*, **melleü̯l* > *alól*, *mellől*. — Ha ez a föltevésem megállja a helyét, akkor világot deríthetünk a sokfélekép magyarázott *arcél*, *orcél* és *társél* alakokra is (*arcél*, *orcél* '1. facie tenus; mit gesicht, ins gesicht, auf gesicht; 2. obviam; entgegen' [első adat: Ladislaus *Arcel*-wagoth 1484 OklSz.]; kódexekben elég gyakori; *tarsel* 'pro socio' [egyetlen adat] JókaiK. 61; l. EtSz. *arc* a.) — Kétségtelen adataink vannak a régi nyelvből szóvégi *ou̯* > *ëü̯* > *é* hangfejlődésre (l. Kräuter: MNy. IX, 20; Horger uo. 112), pl. *oszou̯* 'aszó, aszú' > *oszëü̯* > *oszé* (írva: *ozou*, *ozev*, *oze* OklSz. *aszó* és *asszú* a.). Az *ou̯* > *ëü̯* hangfejlődésre Horger i. h. a nép nyelvéből is idéz példákat (**aprou̯*, **ajtou̯* > *aprëü̯*, *ajtëü̯* Udvarhely m. délkeleti szélén). Ilyen fejlődés útján jött létre a népnyelvi *kóré* (⌣ *kóró*) MTsz., *pondré* (⌣ *pondró*) MTsz., *káké* 'gyékény, sás' Nyr. XLIV, 89 (⌣ *kákó* MTsz.), valamint a KTSz.-n levő *pustebe*[l]*e*, olv. *puszté-* 'posztó' (vö. *pozthow* BesztSzj.). Ilyen hangfejlődés szó belsejében is végbemehetett, tehát az *arcél* (*orcél*) és *társél*-beli *é* is egykori **ou̯* (**orcou̯l*, **társou̯l*) fejleménye lehet, úgyszintén a Mészöly MNy. XI, 63 idézte nyitravidéki *magyarél* 'magyarul'-beli *é* is. A *rólam*, *rólad* stb.-nek őrségi *léram*, *lérad* stb. < **rélam*, **rélad* stb. változatát (Nyr. VII, 418) szintén régibb **ou̯*-val való alakból (**rou̯l-*) lehet eredeztni.[2]

Meg kell még említenem, hogy az *ou̯*-ból fejlődött *é* természetesen nem közvetlenül *ëü̯*-ból lett, hanem a közbeeső fejlődési fokok *ëü̯* és ebből lett *ëi̯* voltak. (Vö. Horger: „*-ëü̯*-ból **-ëi̯* fokon át való fejlődéssel" MNy. IX, 113; Kräuter is föltesz *ü̯* > *i̯* [*-eüe* > *-eie-*] hangfejlődést MNy. IX, 23; *ü̯* > *i̯* [*-eü̯* > *-ei̯* > *-é*] hangfejlődés példái: Gombocz,

[1] A tőszavak első tagjában egyszerűség kedvéért írom a mai magánhangzót.

[2] Így magyarázhatjuk most már az *-ul* (*-ól*) igeképzőnek *-él* > *-il* változatát is.

M. tört. nyelvtan. II. r. Hangtan. II. Hangtörténet[2]. [Kőnyomat]. 43. §;[1] — L. még alább a *-vel* ragot (46. l.)

4. *-á, -é ⌒ -á, -e, -i* raggal: *hazoa*, olv. *házóá* 'házává'; olyan alak, mint pl. a régi nyelvbeli *bíróá, gyarlóá, egyenlőé* és a népnyelvbeli *annyiá, tűé* (NyH.[6] 129).[2] Hogy a *-vá, -vé* translativus-rag eredetileg azonos volt az egyszerű *-á, -é* latívus-raggal, azt kimutattam: SUS. Aik. XXX_8; vö. még NyK. XL, 357 és a rag egész irodalmára nézve NyH.[6] 130 | *mige*, olv. *migé* (*mige*? 9. l.) 'meg' (még a KTSz.-n is megvan a végén a latívus-rag: *mege* lelhesse); eredetileg azonos a *mëgé, mögé* szóval, de mint igekötő elszigetelődött tőle, és a ragja lekopott || *eleve*, olv. *eleve* 'primum', tkp. 'elé' az *eleü-* 'elő' szóból (33. l.); a rag alakjára nézve l. 9. l.) | *-bele, -beli*, olv. *-bele, -beli* '-ba' (határozószóból lett rag) a *bele-, bel-* szóból (l. *benne*tuc és *-belevl* 42. l.); az *-é* > *-e*-nek *-i* változatára nézve l. *neki* és a nép nyelvében *teli* 'tele', *föli, mögi, közi* 'fölé, mögé, közé' NyH.[6] 129, *idi* 'ide' MTsz.| *neki* (6-szor); tőszavával (**nekä-*) összecseng a lpS. *nä'iᵉka* 'gegen' (pl. *nä'iᵉka mannat* 'nekimenni'), lpN. *ńeeįgå, ńeįg'å* 'recta ad, recta adversus' (MUSz. 396; NyH.[5] 132), de csak akkor lehetnek összetartozók, ha a szókezdő lp. *ń* (amellyel a szó a lpS.-ben is megvan: SUS. Toim. I, 78) másodlagos, azaz *n*-ből való (ez palatális magánhangzó előtt nem példátlan dolog, l. NyH.[6] 32: *négy* és *nő* a.); a lpN. szóbelsei *g* nem akadálya az összetartozás föltevésének (vö. *mell* ⌒ lpS. *mèlᵉka*, lpN. *melᵉgå* NyH.[6] 31). [A *neki* szó személyragozása (l. erről Zolnai: MNy. V, 69) nagyon elüt a többi latívusétól. E miatt néhány évvel ezelőtt az az ötletem támadt, hogy hátha nem is olyan latívus, mint a többi, vagyis hátha az *-i*-je nem latívus-rag, hanem a 3. személy ragja. Ez esetben semmi különösség sem volna a személyragozásában, csak a *nekije, nekijük* alakokat kellene analógiás alakulásoknak tekintenünk. Igaz, hogy amit így megnyerünk a réven, azt elvesztjük a vámon, mert a *nekë-m, nek-i, nekü-nk* stb. személyragos alakokban teljesen ismeretlen alakú latívus áll előttünk. Ez még csak hagyján. De számba kell venni azt, hogy így *neki* volna az egyetlen személyragos igekötő, mert *meg, el, be, ki, le, föl* stb. nem személyragos. A fő-nehézség azonban az, hogy a határozószóknak tudtomra sehol sem fordul elő *-i*-személyragos alakjuk; *benne, vele, közötte, tőle* stb. helyett sehol sincs *benni, veli, közötti, tőli* stb. (s ennek megvan a maga jó oka, amint megmagyaráztam NyK. XLIV, 478), viszont *neki* helyett sehol sincs *neke*. Ezért maradt az én ötletem puszta ötlet.] — l. a *-nek* ragot (47. l.) | *ivtua*, olv. *jutvá* 'jutva' (28. l.) || l. még a *-χuz* ragot (47. l.)

[1] Az *-ő* igenévképzőnek *-é* változata és más *-ő*-vel váltakozó *é*-k is (pl. *lén, belél, felél, elétt* NySz.) fejlődhettek *ëü*-ből *ëį*-n át.

[2] Ha ugyan *oa* nem *oua* helyett való rövidítés (vö. *tilutoa, mundoa* 40 l.)

5. *-ben* : *milostben, paradisumben, gimilsben, iovben, kebelében*, olv. *milosztben* 'malasztban', *páradicsumben* 'paradicsomban', *gyimilcsben* 'gyümölcsben (-ből)', *jouben* 'jóban', *kebelében*; a rag azonos a *benn* határozószóval (l. *bennetuc* 42. l.); az illeszkedés még nem történt meg. (Illeszkedés nélküli alak van még a GyulS.-ban: *habrosagben* és a KTSz.-n: *latotuben*; későbbi nyelvemlékekben ilyen már nem fordul elő, de egy göcseji népdalban olvassuk: „Mégsë lëhettem az *elütáncbe*." „Ki van a *táncbe*?" [Nyr. I, 372]. Az első illeszkedéses alakok a GyulS.-ban vannak: *koorsagbon, tonosagaban*).[1]

6. *-beleül* '-ből': *timnucebelevl* 'tömlöcéből' (l. fönnebb 42. l.); vö. *buabeleul* ÓMS. (olv. már *-belől*?), *agbe[le]vl, mogzotbele[vl]* KTSz.; *-belől* kódexekben: *tizenkettewbelewl* JókaiK. 1, *zygetbelewl* uo. 27, *menbelewl* uo. 43, *Asisyabelewl* uo. 49, *kezebelewl* uo. 60; *ezőgbelől* GuaryK. 4, 9, *ieőgbelől* uo. 45, *erdőmebelől* uo. 68; *kibelől* DebrK. 569, *meńbelől* uo. 565, 572, 591 stb.; Háromszéken: *közbelől* v. *közből* v. *közbe* MNyszet VI. 336; *közbelől* 'közbül, középen' MTsz.

7. *-bele, -beli* '-ba': *vilagbele, munhi uruzagbele, nugulmabeli*, olv. *világbele* 'világba', *münyi uruszágbele* 'mennyei országba (mennyországba)', *nyugulmábeli* 'nyugalmába' (l. fönnebb 44. l.), még illeszkedés nélkül. A ragnak *-bele* alakja a későbbi nyelvemlékek közül a KTSz.-n is előfordul: *pustebe[l]e*. A nép nyelvéből idézgettek itt-ott *szobábele, pincébele*-féle alakokat (l. Nyr. XXV, 43). Ezeknek közös forrása nyilván a RMNy. I. k. I. db.-jának LXXI. lapja, amelyről Erdélyi Lajos is idézi őket (NyF. 71 : 56). Csakhogy az idézett lapon nem *szobábele, pincébele* van, hanem *szobábabele, pinczebele* és *szóbabele* (szól). Az első és a harmadik adat arra vall, hogy a közbülsőben sajtóhiba van, és helyesen így volna: *pinczébebele*. Ezek tehát nem olyan alakok, mint a HB.-beliek. — Simonyi TMNy.-ában (I, 654) olvashatni, hogy Bartha J. értesítése szerint a mikófalvi palócoknál ma is közönséges a *-bal, -bel* ragalak, „sőt az öregebbektől állítólag így is lehet hallani: Hozz ebbel a korsóbele vizet." Bartha az ő korábban megjelent nyelvjárásleírásában (névragozás: Nyr. XXI, 465 kk.) a *korsóbele* alakot nem említi. — A Nyr. tudakozódása (XXV, 43) nem sok eredménnyel járt. Az egyetlen válasz, amely a kérdésre beérkezett, ez volt: „A szobábele, pincébele, korsóbele-féle alakokról nem közvetetlen tapasztalat, hanem csakis közvetett hallomás útján szólhatok. Szatmár vármegyében Jánk tájékán lakott ismerőseim említették ezt nekem, mint furcsaságot, s ahogy a Nyelvőrben olvastam, eszembe jutott. Ugyanott az *el, be, ki, fel, le* igekötőkhöz mindíg hozzáteszi a nép a *felé*-t, . . . pl. *elfelé-*

[1] Korábbi, de kétségkívül hibás adat: Comes Laurentius de *Varalyaban* 1292 (Jerney, M. Nyelvkincsek I, 152).

ment, e helyett *element* . . . De ismétlem, mindezeket csak közvetett hallomás útján tudom s így teljes szavatosságot nem vállalhatok . . .“ (XXV, 187). [Az *elfelé* azt a gyanút kelti az olvasóban, hogy a közlő talán nem is *korsóbele-*, hanem *korsóbabele*-féle alakokról hallott beszélni.] — A moldvai csángók nyelvjárásából Rubinyi Mózes ezt az egyetlen adatot idézi: *menen folubelé* 'faluba', de ezt a jegyzetet csatolja hozzá: „Csak egy ízben hallottam; lehet, hogy emberem gyorsan mondta ki e mondatot: *foluba elé*, a faluban előre.“ (Adalékok a moldvai csángók nyelvjárásához 17). — A *-bele* ragalakra tehát a régieken kívül nincsen kétségtelen adatunk. A *-beli* ragalaknak *-belu*, olv. *-belü* változata van az ÓMS.-ban: *egembelu* 'simul' (vö. *ëgyemben, ëgyembe* NySz.; — vö. *kegilm-, kegiggen* HB. ⌣ *kegulm, keguggethuk* ÓMS.)

8. *-tüül, -tűl* '-től': *gimilstwl, gimils twl, kinzotviatwl*, olv. *gyimilcstüül* 'gyümölcstől (-ből)', *kínzotviátüül* (12. l.) 'kínzásaitól' | *gimilcictul, gimilce tvl, isten tvl, ildetuitvl*, olv. *gyimilcsiktűl* 'gyümölcsöktől (-ből)', *gyimilcsétűl* 'gyümölcsétől', *istentűl, ildetvitűl* 'üldözéseitől'. — L. 42. l.

9. [*-vel*]: *-'el, -'ál*. Ez az egyetlen újabb rag, amelyet a HB.-ben már kétségtelenül illeszkedve találunk.[1] A *vel-* (*vele-m, vele-d* stb.) szóból lett, és erről kimutattam, hogy 'erő' jelentésű szónak ragos alakja s azonos a vog. *βāγl* 'erővel' szóval (a szóbelsei hangmegfelelésre nézve vö. vog. *tàγl* 'tele' ⌣ m. *tel-*), a ragja pedig az ablatívusi *-l* (NyK. XXX, 230; NyH.[6] 129). A '-val, -vel' rag négy szóban fordul elő és mind a négyben kezdő mássalhangzója nélkül: *halalaal*, olv. *hálálául* 'halálával', [*h* járulékhanggal:] *kegilmehel*, olv. *këgyilméhel* (< **këgyilméel*) 'kegyelmével', [a tővégi mássalhangzó geminációjával:] *zumtuchel, szumtuchel*, olv. *szümtükkel* 'szemetekkel'. Ugyancsak *v-* nélkül találjuk e ragot az ÓMS.-ban: *buol* (kétszer), *kynaal, fyaal, kunuel; syrolmol; ualallal, kynzassal, halallal, scegegkel*; továbbá a GyulS.-ban: *scemehel*. Az első *v*-s alakok a KTSz.-n vannak: *scovol*, [*ma*] *lostual*.[2] Ebből természetesen nem szabad azt következtetni, hogy a *vel*-nek *v*-je kései járulékhang. Erről szó sem lehet. A szó megfelelőinek kezdőhangjai a rokonságban a következők: lp. *v*, f. *v*, md. *v'*, cser. β, vog. β, osztj. *ɣ* (NyH.[6] 129), tehát sehol sincs magánhangzós szókezdet. A mostani szókezdő mássalhangzókból fgr. *β-re lehet következtetni, amely megvolt

[1] Illeszkedés nélkül: *wraymwel* (LevT. I, 134); az Őrségben (Nyr. VII, 417) és Göcsejben (MNyszet I, 220, 221; V, 145; Nyr. XIV, 215).

[2] Így és nem [*ma*]*lostavol*, ahogy Nagy Gyula olvasta (Akad. Értes. VI, 24), sem [*ma*]*lostaval*, ahogy Zolnai olvasta (Nyr. XXIV, 112, 113). Én annak idejében megnéztem ezt a szót nagyítóval az eredeti szalagon és a *t* meg az *al* között csak *u*-t láttam, amelyet egy kis köz választ el a *t*-től. Ugyanezt látom a fényképen is. A [*ma*]*lostaval* vagyis 'malasztjával' alak nem is illik bele a szövegbe („*iduz leg* [Mária] [ma]*lostual teles vr te veled wagun aldut uog te* . . .“).

az ugor koron túl az előmagyarban, valószínűleg az ősmagyarban, sőt talán még az ómagyarban is.[1] A *hálálával, szümtükkel*-féle alakok minden valószínűség szerint abból a korból valók, amikor még *β volt a kezdőhang. Ilyenek fejlődtek ki egy részében a nyelvjárásoknak. Más nyelvjárásokban a '-vel'-ragos alakok *β-je megmaradt addig, amíg a *β > *v* hangváltozás bekövetkezett, s azzal együtt jöttek létre a *fával, tőrvel*-féle alakok. Az, hogy ilyenek csak a XIV. század derekán kerülnek elő, egyáltalában nem teszi lehetetlenné azt a föltevést, hogy a *β > *v* hangváltozás már az ősmagyar korban megtörténhetett vagy legalább megindulhatott.

10. *-χuz* (*-huz*? 12. l.) '-hoz': *ozchuz*, olv. *ozχuz* 'ahhoz'; *uromchuz*, olv. *uromkχuz* v. *-huz* 'urunkhoz.' — Jóval később is előfordul még *u*-val: *aniahuz, asun[a]huz, leanhuz* (vö. *huz[i]ad* 'hozzád') KTSz.; *labayhuz* JókaiK. 10, *varashuz* uo. 155.

11. *-nek*: *intetvinec, gimilsnec, nemenec, kinec* (kétszer), olv. *intetvinek* 'intéseinek' azaz 'biztatásainak', *gyimilcsnek* 'gyümölcsnek', *nëmének, kinek*; — illeszkedés nélkül: *halalnec* (kétszer), *muga nec, foianec, puculnec*, olv. *hálálnek* 'halálnak', *mugánek* 'magának', *fojánek* 'fajának', *pukulnek* 'pokolnak'. — Illeszkedés nélkül használja az ANONYMUS is: *Ousadunec* 32. f., *Oundunec* 40. f., *Tosunec* 41. f. De illeszkedve találjuk az ÓMS.-ban: *iumhumnok* [így!], *symeonnok, fyomnok, mogomnok* (kétszer), *viragnac*; a GyulS.-ban: *walacnok, walaknok* (kétszer), *halalanoch, varasanac, fianach, tonohtuananac, ascunnak*; a KT.-ben: *wilagnoc, leannac*; a KTSz.-n: *angol[u]cnoc, [a]ngolucnoc* (kétszer), *leannoc, keralucnoc* (kétszer), *oznoc, asscu[n] noc, pukul[n]oc*. — Egy 1554-ben kelt levélben kétszer fordul elő *wramnek* és egyszer *Nagssaganek* (LevT. I, 134). Göcsejből vannak közölve illeszkedés nélküli alakok (*uómánek, szuómánek, nyavalánek* stb.) MNyszet V, 106, 139; Nyr. XIV, 215.

3) A tárgyrag.

A HB.-ben a tárgynak csak *-t*-ragos alakjai fordulnak elő; ragtalan nincs. Tárgyesetek: *kit, mariat, wt, uvt*, olv. *kit, Máriát, üüt* 'őt' | *archangelt*, olv. *árkángyëlt* 'arkangyalt' | *choltat, testet, kegilmet, bunet* (3-szor), olv. *χoltát* 'holtát', *testét, këgyilmét* 'kegyelmét', *bűnét* || *u* tőséghangzóval: *adamut, paradisumut, halalut* (kétszer), *angelcut*, olv. *Ádámut, párádicsumut* 'paradicsomot', *hálálut* 'halált', *ángyëlkut* 'angyalokat' | *o*-val: *urot* 'urat', *utot* 'utat' | *ü*-vel: *vermut, szentucut, isemucut*, olv. *vermüt* 'vermet', *szentüküt*, 'szenteket', *isemüküt* 'ősünket, apánkat' | *e*-vel: *rezet*, olv. *részet* 'részt'.

[1] L. 21. l. 3. j.

Látjuk tehát, hogy a tárgyrag előtt a veláris tővéghangzó öt esetben *u*, kettőben pedig *o*. Ezek mellett szemet szúr az *a*-betűs *turchucat* alak, mert a fönnebbiek szerint azt várhatnók, hogy 'torkukat' így legyen írva: *turchucot* (vö. *urot, utot*) vagy *turchucut* (vö. *angelcut*). És bizonyára *o* vagy *u* volna az *a* betű helyén, ha e szó helyesen volna írva. De (amint Nyr. XXXII, 485 és MNy. I, 22 kimutattam) a másoló itt hibát ejtett, csakhogy nem az *a* betűben van a hiba, hanem másban. — A tiltott gyümölcsnek oly keserű volt a leve, — mondja a HB. — hogy 'torkukat megszakasztja vala'. Torkukat? Kiknek a torkát? Természetesen Ádámét és Éváét, fogja mondani mindenki. Igen ám, csakhogy a HB.-ben Évától nincsen szó, hanem csak Ádámról. Őt teremtette Isten annyi malasztban; őneki adta a paradicsomot lakóhelyül; őneki mondta, hogy minden gyümölcsből ehetik; őt tiltotta el egy fa gyümölcsétől; őneki mondta, hogy ha eszik belőle, halálnak halálával hal meg; ő engedett az ördög biztatásainak; ő evett a tiltott gyümölcsből, és őneki szakasztotta meg a gyümölcs keserű leve — a torkukat? dehogy! — a torkát. Íme itt a hiba. Az eredeti szövegben kétségkívül *turchat* (olv. *turkát*) volt, tehát olyan alak, amelyben helyénvaló volt az *a* betű; de a másoló ezen a helyen Ádámhoz odaértette Évát is, azért közbe iktatta a többesszámi *-uc* (olv. *-uk*) személyragot, s így lett a *turchat*-ból *turchucat*. Ezt a föltevésemet megerősítik az ezután következő mondatok is, mert azokban megint csak Ádámról van szó, t. i. hogy ő nem csupán magának, hanem egész fajának halált evett, s az Isten őt belevetette ebbe a gyötrelmes világba, amely fészke lett az ő egész nemének.[1]

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

[1] [A 31. laphoz való jegyzet]. A szedés megtördelése után vettem észre, hogy a *latotuben* és *latotuot* olvasat s az előbbinek 'látatban' értelmezése már Horváth Cyrillnél (RMK. I², 60, 64) megvan.

Magy. Kir. Egyetemi Nyomda Budapest. — Főigazgató: Dr. Czakó Elemér.